

STUDIA AD ARCHAEOLOGIAM PAZMANIENSIA

MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT KIADVÁNYOK

PÁRHUZAMOS TÖRTÉNETEK

Interdiszciplináris
őstörténeti konferencia

Budapest, 2020. november 11–13.

PARALLEL STORIES

Interdisciplinary conference
of the early history of Hungarians

Budapest, 11–13. November 2020

MARTIN OPITZ KIADÓ

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM RÉGÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Volume 23

Bölcészettudományi Kutatóközpont

Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok

Volume 2

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
A PPKÉ BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
International Editorial Board

Heinrich Härke
Eberhard Karls Universität (Tübingen)

Oleksiy V. Komar
Institute of Archaeology (Kiev)

Abdulkarim Maamoun
Damascus University (Damascus)

Denys Pringle
Cardiff University (Cardiff)

Dmitry A. Stashenkov
Samara Regional Historical Museum (Samara)

Nikolai P. Telnov
Institute of Archaeology (Chişinău)

Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok
International Editorial Board

Balázs Balogh
Director General of the Research Center
for the Humanities (Budapest)

Pál Fodor
Honorary Director General of the RCH (Budapest)

László Klima
PPCU Institute of Archaeology (Budapest)

Hakan Aydemir
İstanbul Medeniyet Üniversitesi (Istanbul)

Balázs Sudár
RCH Institute of History (Budapest)

Attila Türk
Prehistory of the Hungarian People Research
Group of RCH (Budapest)

PÁRHUZAMOS TÖRTÉNETEK
Interdiszciplináris őstörténeti konferencia
a PPKE Régészettudományi Intézetének
szervezésében
Budapest, 2020. november 11–13.

PARALLEL STORIES
Interdisciplinary Conference on Hungarian Prehistory,
organized by the Institute for Archaeology, PPCU,
Budapest, 11–13 November 2020

Szerkesztők
Klima László – Türk Attila

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Régészettudományi Intézet

Martin Opitz Kiadó

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport

BUDAPEST 2021

PÁZMÁNY PÉTER
KATOLIKUS EGYETEM

A kötet a

Árpád-ház Program
támogatásával valósult meg

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

A kötet az Árpád-ház Program támogatásával készült
(IV.2. Az Árpád-ház elődeinek keleti kapcsolatrendszere)

A kutatás és a kötet az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Tématerületi Kiválósági Program:
Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történelmi és
Régészeti Kutatócsoport [TKP2020-NKA-11]) projekt keretében valósult meg.

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

A megjelenést az ELKH Titkársága támogatta.

© szerzők

© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Régészettudományi Intézet

© Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténelmi Kutatócsoport

© Martin Opitz Kiadó

ISBN 978-615-6388-05-6

ISSN 2064-8162

ISSN 2786-1538

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni,
bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

Kiadja:

PPKE BTK Régészettudományi Intézet – Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténelmi Kutatócsoport – Martin Opitz Kiadó

Nyomda: Pauker Nyomdaipari Kft.

TARTALOM

É. KISS KALATIN	
Beköszöntő	7
KLIMA LÁSZLÓ	
A szerkesztő előszava	9
NYELVÉSZET	
SALÁNKI ZSUZSA – OSZKÓ BEATRIX – SIPOS MÁRIA	
A kétnyelvűség helye és szerepe az alapnyelvi korban	11
The place and role of bilingualism in the era of proto-languages	39
CSÚCS SÁNDOR	
A másodlagos permí–magyar nyelvi érintkezések kérdése	41
Über die sekundäre Kontakte zwischen den permischen Sprachen und dem Ungarischen	48
ZAICZ GÁBOR	
A mordvin nyelv kapcsolatai a volgai area török nyelveivel	51
The relations of the Mordvin language with the Turkic languages of the Volga area	60
AGYAGÁSI KLÁRA	
A mari nyelv kapcsolatai a volgai area török nyelveivel	63
Контакты марийского языка с тюркскими языками Поволжского ареала	76
SÁNDOR KLÁRA	
A török–magyar nyelvi kapcsolatok újraértelmezésének lehetőségei	77
The possibilities of reinterpreting the Turkic–Hungarian language contacts	101
KLIMA LÁSZLÓ	
A finnugor nyelvhasználat hazai története és egynémely őstörténeti csodabogarak. Zsirai Miklós (és mások) tévedései	103
A history of research on the linguistic relatedness of Hungarian and Finno-Ugric languages, with some odd ducks from the sea of linguists. Misconceptions by Miklós Zsirai and others	110
SUDÁR BALÁZS	
A magyar nyelv honfoglalása	111
The Hungarian language conquest	119
RÉGÉSZET, TÖRTÉNELEM, FOKLORISZTIKA	
VIGH JÓZSEF	
A finnugor alapnyelvi korszak a régészet tükrében	121
The Proto-Finno-Ugric (PFU) period in the Light of the Archaeological Research	145
KLIMA LÁSZLÓ	
Magyar nyomok a Volga-vidék régészetében	147
Hungarian traces in the archeology of the Volga Region	161

TÜRK ATTILA	
A korai magyar történelem régészeti kutatásainak aktuális eredményei és azok lehetséges nyelvészeti vonatkozásai	163
Recent advances in archaeological research on early Hungarian history and their potential linguistic relevance	212
KLIMA LÁSZLÓ	
A magyar őstörténet hajnalán, Nyugat-Szibériában	213
At the dawn of Hungarian prehistory in Western Siberia	227
SOMFAI KARA DÁVID	
A Fehérlófia mese mitológiai háttere	229
Mythological background of the Hungarian tale “Whitemare’s Son”	239
KLIMA LÁSZLÓ – TÜRK ATTILA	
Fodor István emlékére (1943–2021)	241

BEKÖSZÖNTŐ

Örömteli alkalom, hogy a régészek és nyelvészek együtt, egymásra figyelve vizsgálják a magyarság távoli múltját – hiszen önmagában a nyelvészetből nem fejthető vissza a magyarság őstörténete, és a nyelvészet tényei sem hagyhatók figyelmen kívül a történeti és régészeti bizonyítékok értelmezésekor. Ráadásul ma már a nyelvészet is, a régészet is annyira specializálódott, és olyan gyorsan bővülnek kutatási eredményeik, hogy egy kutató nem lehet mindkét területen otthon. A magyarság őstörténetével kapcsolatba hozható régészeti eredmények térben is, időben is túlságosan szerteágazóak ahhoz, hogy a nyelvészek alaposan ismerhessék őket. Ugyanez igaz a nyelvészetre is: egy régész, történész, még ha tanult is nyelvészetet, nem lehet naprakész még a magyar nyelvészetben vagy az uralisztikában sem – nem beszélve az őstörténetünk szempontjából szintén fontos turkológiáról vagy iranisztikáról. Elengedhetetlen tehát a közös gondolkodás.

A nyelvtudományon belül is szükséges a mai magyar nyelvet kutatók, a nyelvtörténészek és az uralisták együttműködése ahhoz, hogy tisztán lássuk az uráli alapnyelvtől a mai magyarig vezető folyamatokat. A nagyközönség valószínűleg azért szkeptikus a magyar nyelv finnugor, illetve uráli eredeztetésével kapcsolatban, mert nem lát felszíni hasonlóságot a mai magyar és a finnugor nyelvek között. Ha azonban a korai ómagyart hasonlítjuk például a hantihoz és manysihoz, a rokonság szembetűnő. Az ómagyar nyelv archaikus, kifutóban lévő, egyre csökkenő arányban előforduló szerkezetei – például az alany-tárgy-ige szórend ragtalan tárggyal, az igeneves alárendelő mondatok, a főnév előtt álló, vonatkozó névmás nélküli jelzői mellékmondatok, a mondatvégi *-e* kérdőszócska, az ige-segédige sorrend – megegyeznek a hanti és manysi és a többi oroszországi uráli nyelv megfelelő szerkezeteivel. Még látványosabb bizonyítékaira bukkanhatunk az uráli rokonságnak, ha felismerjük, hogy egyes megmagyarázhatatlan kivételnek látszó mai magyar jelenségek pontosan beleillenek a konzervatív uráli nyelvekben megőrződött nyelvtani rendszerbe. Ilyen például az 1. és 2. személyű birtokos személyrag tárgyrégi szerepe az *engem, téged* alakokban és a *Keresem a kalapom, Keresem a kalapod*-féle mondatokban.

A nyelvi múlt feltárásában a nyelvelmélet segítségére, az elméleti nyelvészek közreműködésére is szükség van – különösen, ha az uráli alapnyelvnél is messzebbre akarunk visszanézni. A művelt nagyközönség egy része talán azért utasítja el a finnugor-uráli rokonságot, mert úgy véli, az ómagyar nyelvemlékekben fennmaradt nyelv komplexebb annál, mint amit egy halászó-vadászó-gyűjtögető erdei népcsoport kialakíthatott; inkább társítható egy állattenyésztő, hadjáratokat vívó sztyeppe kultúrával. Azonban egyrészt nem valószínű, hogy a tajgában való fennmaradás kevésbé komplex tudást igényelt, mint a sztyeppe életmód. Másrészt az elméleti nyelvészet meggyőző érvekkel bizonyította, hogy a nyelv nem kulturális produktum, hanem a *homo sapiens sapiens* genetikailag meghatározott biológiai adottsága. A szókincs változhat a kultúrával; a grammatika, azaz, a nyelvnek az a tulajdonsága, hogy képes az ember által ismert külső és belső világ teljességének a leképezésére, a dolgoknak, cselekvéseknek, tulajdonságoknak, az időbeli, módbeli, helybeli viszonyoknak a megnevezésére, már több mint százezer éve velünk van. Tehát az uráli alapnyelvben vagy annak előzményeiben nem kevésbé fejlett nyelvváltozatokat kell feltételeznünk; az uráli alapnyelv dialektusai épp olyan komplexek voltak, mint a mai magyar, és az uráli alapnyelvet megelőző időkben is hasonlóan komplex nyelveket beszéltek őseink, ha ezek részleteit nem is tudjuk rekonstruálni.

E kötet tanulmányai fontos részletekben módosítják a magyarság és a magyar nyelv korai történetével kapcsolatos nézeteket. Az új régészeti eredmények például megváltoztathatják a nyelvtörténeti korszakok, így az ugor egység korának feltételezett időbeli határait. A társasnyelvészet elméleti eredményei, valamint az egyes uráli nyelvek egymás közötti és a török nyelvekkel való érintkezését elemző vizsgálatok

megkönnyíthetik a régészeti leleteknek a különféle anyanyelvű népcsoportokhoz való hozzárendelését. Az alapállítások azonban nem módosulnak. Az új eredmények fényében is kétségbevonhatatlan, hogy a magyar nyelv az uráli nyelvcsalád finnugor ágának ugor alcsoportjából vált ki, és a nyelvben kimutatható török elemek kontaktushatás következményei. Remélhetőleg e kötet sokakhoz eljut majd, és hozzájárul ahhoz, hogy ezen alapállítások a nagyközönség számára is nyilvánvalóvá legyenek.

É. Kiss Katalin

Nyelvtudományi Kutatóközpont

A SZERKESZTŐ ELŐSZAVA

Ez a kötet a 2020. november 11–13. között a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Őstörténeti és Honfoglalás Kori Régészeti Tanszéke által szervezett virtuális konferencia előadásait tartalmazza. Konferenciánk címét Nádas Pétertől kölcsönöztük. Az író több mint 1500 oldalas nagyregényének rendkívül szövevényes cselekménye több szálon fut: több idősíkon és különböző helyszíneken. A párhuzamos cselekményszálak olykor megszakadnak, majd később és másutt folytatódnak – egybefonódnak és újra elválnak. A *Párhuzamos történetek*-et mint metaforát több szempontból is találónak érezzük jelen helyzetünkre: egyrészt amiatt, hogy a magyar őstörténetet többen többféleképpen kutatjuk, másrészt amiatt, hogy itt és most párhuzamos történeteket olvashatunk. A magyarság őstörténetét különböző tudományok párhuzamosan kutatják, egymás mellett, egymást segítve. E tudományok forrásai ugyanúgy egy nagy mozaik elemei, mint amilyen mozaikokból építi föl Nádas Péter a regényét. Sajnos azonban az őstörténeti mozaik hiányzó kockáit a tudomány módszereivel nem mindig lehet rekonstruálni. Tanulmánykötetünkben a párhuzamosan egymás mellett élő és működő őstörténeti tudományok: a régészet, a nyelvészet és a folklorisztika eredményeit vetjük össze.

Az elmúlt másfél évtizedben egyre-másra kerültek elő a korai magyarsággal kapcsolatba hozható régészeti leletek, melyek fényében szükségessé vált átértékelni és a magyarsághoz kötni néhány, régebről már ismert leletegyüttest is. Át kellett értékelnünk azt az elképzelést is, hogy elődeink a Kazár Birodalomban kerültek hosszan tartó szoros kapcsolatba egy vagy több török nyelvű népességgel. Új őstörténeti koncepciókban előtérbe került a Dél-Urál vidéke, annak európai és ázsiai oldala is. A magyarság kelet-európai vándorlásának menetrendjét is át kellett gondolnunk: a Dél-Urál vidékének „magyargyanús” leletei csupán pár évtizeddel korábbiak, mint a hagyományosan 895-re datált honfoglalásunk. Sőt, vannak e dátumnál későbbre datálható magyargyanús leletek is. A régészeti leletekből a szemünk előtt bontakozik ki egy olyan kulturális area, amely a Közép-Volga vidékétől az Urál keleti oldaláig terjed, s amelynek középpontjában a Volgai Bulgár Birodalom állt. A nyelvészet azonban beelőzte a régészetet ezen a területen: a volgai nyelvi areát, az areába sorolt négy finnugor és három török nyelv kapcsolatait évtizedek óta tanulmányozzák a nyelvészek. Tanulmánykötetünk párhuzamba állítja ennek a kulturális hálónak a nyelvi és régészeti emlékeit, s kitér annak vizsgálatára is, hogy a korai magyarság élete egy szakaszában vajon részese volt-e a volgai nyelvi és kulturális areának.

A nyelvészeti és régészeti adatok párba rendezése adta az ötletet, hogy konferenciánkon előadókat kérjünk föl a történeti nyelvészet helyzetének és lehetőségeinek értékelésére, különös tekintettel az uráli nyelvcsalád kutatására, valamint áttekintsük a magyar nyelv régi török elemei kutatásának helyzetét is. A nyelvészet az utóbbi időkben háttérbe szorult a magyar őstörténeti tudományok között – elsősorban tudományon kívüli okok miatt. De a nyelvészet eredményeit támadások érték egy napjainkban felfutó őstörténeti társtudomány, a paleogenetika egyes kutatói részéről is. Az új tudománnyal kapcsolatban nem tagadjuk déjã vu-érzésünket: a 19. század második felében hasonló önbizalommal és nagyra törő tervekkel lépett be az őstörténeti tudományok körébe a történeti nyelvészet: képviselői azt hirdették, hogy az ő tudományuk alkalmas egyedül az őstörténet örök problémájának, a kik voltunk és honnan jöttünk kérdéseinek megválaszolására. Akkoriban Európa vezető történeti nyelvészei vizsgálták a finnugor–sumer és a finnugor–dravida nyelvrokonság kérdését is. Ezek az elméletek körbejárták a korabeli bulvársajtót is; az egész európai közvélemény, így a magyar is megismerhette az akkori „sztártudomány” eredményeit. Ahogy a történeti nyelvészet módszerei fejlődtek, ezek az elméletek kikoptak a tudományos diskurzusból. A paleogenetika a szemünk előtt megy át azon a tisztulási folyamaton, amely a történeti nyelvészetben a 19. század végén már lejátszódott. Konferenciánk programjában nem szerepeltek genetikai előadások,

ugyanakkor nem titkolt célunk, hogy az őstörténeti társtudományok eredményeinek áttekintésével segítsük és orientáljuk a paleogenetika kutatóit saját őstörténeti koncepciójuk kialakításában. Közös érdekünk, hogy eredményeik beépüljenek a magyar őstörténet kutatásába. Itt kell megemlítenünk, hogy jelentős genetikai nyomok is a Dél-Ural vidéke felé vezetnek a magyar őstörténet kutatóit. Vannak azonban Ázsia belsejébe vezető nyomok is.

A kötetben szerepel két olyan tanulmány is, amely előadásként nem hangzott el a konferencián. Az egyik felhívja figyelmet arra, hogy a finnugor és magyar őstörténettel, valamint az egykor élt lelkes nyelvrokonságkutatókkal kapcsolatos néhány adatot évtizedek óta pontatlanul idézünk, a másik pedig a magyarság urálintúli–nyugat-szibériai őshazáját bizonyító történeti, nyelvészeti és régészeti adatokat tekinti át.

A nyelvészeti tanulmányok szerzői között szerepelnek a Pázmány Péter Katolikus Egyetem egykori Finnugor Tanszékének munkatársai is. Külön szeretnénk megköszönni nekik, hogy elfogadták felkérésünket, és tanulmányaikkal megtiszteltek minket.

Klima László

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Régészettudományi Intézet
Magyar Őstörténeti és Honfoglalás Kori Régészeti Tanszék

A TÖRÖK–MAGYAR NYELVI KAPCSOLATOK ÚJRAÉRTELMEZÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI

SÁNDOR KLÁRA*

Kulcsszavak: történeti szociolingvisztika, magyar nyelvtörténet, nyelvtörténeti rekonstrukció, török–magyar nyelvkontaktus

Keywords: historical sociolinguistics, history of Hungarian language, linguistic reconstruction, Turkic–Hungarian language contacts

Absztrakt: A 11. század előtti török–magyar kapcsolatok kutatásában az elmúlt száz évben több fontos változások történtek azt illetően, hogy a kutatók földrajzilag hová helyezik az érintkezéseket, és hogy melyik török népet nevezik meg az átadó nyelvet beszélő népként. Csaknem kétszeresére nőtt azon szavak száma is, amelyeket nagy biztonsággal ebből a korszakból származó kölcsönszavaknak tarthatunk. Néhány kérdésben az utóbbi évtizedekben konszenzus kezdett kialakulni a turkológián belül: az egyik ilyen, hogy a szavak több hullámban, több török nyelvből kerültek a magyarba, a másik, hogy a nyelvkontaktus több száz évig tartott, a harmadik, hogy a szavak többsége a Kazár Birodalomban, a Don–Kubán vidékén került a magyarba. E turkológiai kutatásoknak mindig kiemelt szempontja volt a korai magyar történelem rekonstrukciója. A nyelvtani kölcsönzésre és a kétnyelvűség jellemzésére kevés figyelem jutott. Írásomban amellet érvelek, hogy nem lehet választ adni arra, melyik nép beszélte az átadó nyelvet, s arra sem, hány török nyelvvel érintkezett a kései ősmagyar nyelv: elképzelhető, hogy csak eggyel, s ez nem illeszthető az r-török–köztörök dichotómiába. Az is lehetséges, hogy a kontaktus nagyon intenzív és mindössze néhány évtizedes volt. A nyelvtörténeti folyamatok jobb megértéséhez a történeti szociolingvisztika megközelítését javaslom: úgy vélem, ennek alkalmazásával a korábban általánosan elfogadott válaszokat újra kell gondolni.

A török–magyar nyelvi kapcsolatok újraértelmezésének lehetőségeit illetően az első kérdés, amely fölmerülhet, hogy egyáltalán szükség van-e az újragondolásra – hiszen újraértelmezni bármikor bármit lehet, de egyáltalán nem biztos, hogy szükséges. A korai török–magyar nyelvkontaktusok kérdése pedig, legalábbis hosszú ideig így látszott, az alapkérdéseket illetően nyugvópontra jutott: amellet, hogy természetesen voltak viták a törökből a magyarba került szavak számáról, s még inkább az egyes szavak etimológiáját illetően, a legfontosabb vonatkozásokban többé-kevésbé konszenzus alakult ki a szakirodalomban. Ennek alapelemei, hogy a magyarra gyakorolt török hatás jelentős, hogy több száz évig tarthatott, hogy legnagyobbbrészt valamilyen csuvasos típusú (r-török, bolgár-török) nyelvből kerültek szavak a magyarba, de van néhány köztörök kölcsönszavunk is a honfoglalás előtről, és hogy zömmel a Kazár Birodalom területén játszódhatott le a nyelvi érintkezés.

---

* Az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2. sandor.klara@szte.hu; egyetemi tanár, Comenius Egyetem (Pozsony), Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék.

Az ilyesfajta, egyre szilárdabban rögzülő képet – miként a tudománytörténetben általában lenni szokott¹ – részben a paradigma belső anomáliái zavarhatják meg, részben, ettől nem függetlenül, egy (rég-) új paradigma megerősödése.² Számos jel utal arra, hogy a török–magyar nyelvi kapcsolatok értelmezésének jó száz éve fennálló paradigmája most kritikus szakaszba érkezett. A társtudományok új eredményei egyre több, korábban lezárhatónak gondolt kérdés újrainyitását teszik szükségessé, azaz egyre nyomasztóbban szaporodnak az anomáliák, az ismét megválaszolatlaná vált, vagy korábban föl sem merült, a paradigmán belül nehezen megválaszolható kérdések. Másrészt a történeti nyelvészetben már régóta elkerülhetetlen (lenne) annak a nyelvészeti látásmódnak az alkalmazása, amely egyáltalán képes a nyelv változását folyamatában értelmezni, a nyelv történetét pedig a változásokat befolyásoló tényezőket szervesen integrálva tanulmányozni – bármennyire furcsán hangzik, a 20. század uralkodó nyelvészeti iskoláinak képviselői, kevés kivételtől eltekintve, jórészt lemondtak a nyelv változásának és történeti folyamatainak a tanulmányozásáról. Akik nem (pl. André Martinet), azokat pedig jelentősen korlátozta az általuk követett nyelvészlelet.

Az imént fölített kérdésre tehát – szükséges-e a török–magyar kapcsolatok újraértelmezése –, úgy vélem, nem pusztán nagyon határozott igen a válasz, hanem az, hogy az új nyelvtörténeti rekonstrukció kifejezetten elkerülhetetlen. A továbbiakban amellet érvelek, hogy miért látom így.³

A KLASSZIKUS MEGKÖZELÍTÉS

A magyar–török nyelvi kapcsolatok értelmezése a 19. század közepe–vége óta szorosan összekapcsolódik a magyarság korai történetének a föltárásával. Érthető, hogy az utóbbi évtizedekig kiemelten fontosnak tartották a nyelvtörténetből levont következtetéseket, hiszen írott források alig vannak erre a korszakra vonatkozóan, a régészeti leletek is fokozatosan gyarapodtak, egy részük hiába volt meg korábban múzeumokban, a magyar kutatás nem tudta használni őket, s egyébként is tartotta magát az a megállapítás, hogy „a csontok nem beszélnek”. A föltételezett ugor alapnyelv és a nyelvemlékes kor közötti periódusra elsősorban a „külsőnek” nevezett magyar nyelvtörténeti változások szolgáltak forrással a korai magyar történelem rekonstrukciójában. Nagyon mérsékelten segített az iráni kölcsönszavak második hullámának vizsgálata – ezekből átütő következtetéseket nem lehetett levonni (kevés ilyen szavunk van), és az átadó nyelvet beszélő népként is csak az alánok jöhettek szóba. Valamelyest fölhasználható volt a korai szlávnak tekintett kölcsönszavak vizsgálata, de ez sem mondott szinte semmivel sem többet, mint hogy a magyarok a honfoglalás előtt találkoztak szlávokkal, ezt pedig más forrásokból is tudjuk. Érthető tehát, ha a fókuszba a török kölcsönszavak kerültek, nem pusztán a szavak nagy száma miatt, hanem azért is, mert a szavak egy részén olyan hangtani sajátosságok mutatkoznak, amelyek segítségével legalábbis remény lehetett arra, hogy az átadó nyelv típusának meghatározásával azonosítani lehet az átadó népet, s ebből következtethetünk a nyelvkontaktus helyére és idejére – azaz nagy biztonsággal föltárhatjuk a korai magyar történelem más forrásokból még ennél is töredékesebben rekonstruálható szakaszát.

¹ KUHN 2000.

² BÉKÉS 1997.

³ Először egy 1994-ben, majd egy 1996-ban rendezett konferencián érveltem annak szükségessége mellett, hogy a jelenkori kontaktusok vizsgálatából levont tanulságokat figyelembe kellene venni a török–magyar kontaktusok kutatásában, az utóbbi előadásból készült tanulmány 1998-ban jelent meg (SÁNDOR 1998a). Az azóta eltelt időben sem veszítette aktualitását ez a megjegyzés. Ennek ellenére a jelen tanulmány nem a negyedszázaddal ezelőtti megfontolások megismétlése. Jóval bővebb annál, s nem is mindent tárgyal, amit a korábbi írás igen. Sokkal inkább az 1998-ban megjelent cikk folytatása a jelenlegi.

A modell meghatározó tulajdonságai a tudományos megközelítést tekintve azonosak: a kutatás kitűzött célja, és ebből fakadóan a legfontosabb kérdések, amelyeket a kutatók föltettek, valamint a nyelvszemlélet, amellyel dolgoztak.

A nyelvszemlélet, amely ezeket a kutatásokat jellemzi, Magyarországon a 20. században szinte kizárólagos volt a történeti nyelvészetben (e szemléletről később esik szó), a kérdéseket pedig részben e szemlélet, részben a kutatás elsődleges célja határozta meg. Ez utóbbit jól jellemzi Ligeti Lajos egyik megjegyzése: a „*mai őstörténet-kutatás [...] a honfoglalás előtti török jövevényszórétegeknek a helyes történeti magyarázása körül forog*”.⁴ Valóban: a török–magyar érintkezések kutatásának háttérében egészen mostanáig ott húzódik a kíváncsi, hogy e vizsgálatok ne pusztán nyelvészeti értelmezések legyenek, hanem adjanak választ a korai magyar történelem fontos kérdéseire is. Ez a célkitűzés a korábban említett forráshiányos kontextusban semmiképp nem kárhóztatható, jogos és érthető – de mára az így végzett kutatások eljutottak teljesítőképességük határáig, és sajnos nem tudnak mit kezdeni a paradigmán belül szaporodó anomáliákkal sem.

Mínt hogy a modell alaptulajdonságai azonosak, részletes tudománytörténeti áttekintésre – a klasszikus nyelvtörténeti paradigma jellemzéséhez – itt nincs szükség, de a modell bemutatásához érdemes röviden áttekinteni a klasszikus megközelítés mérföldköveinek számító nézeteket.

A török kölcsönszavak klasszikus értelmezésének előhírnöke Budenz József volt, aki saját korábbi nézeteit revidelve Vámbéry 1869-ben megjelent török–magyar nyelvi kapcsolatokat elemző munkáját⁵ már a később alapkövetelménnyé vált logikai pozitivisták szemlélettel közelítette meg. Nemcsak az általa alkalmazott módszertan vált megkerülhetetlenné a következő évszázad turkológusai számára, de azt is ő írta le elsőként, hogy a magyar nyelv honfoglalás előtti török kölcsönszavai olyan hangtani kritériumokat mutatnak, amelyek a csuvasra jellemzőek, ezért az átadó nyelvet ócsuvasnak nevezte.⁶

A klasszikus értelmezés modelljének kidolgozója Gombocz Zoltán volt – a további kutatás minden tekintetben az ő szempontrendszerét követte, csak Ligeti tért el tőle részlegesen. Gombocz 1907-ben cikksorozatban, majd ezeket összegyűjtve és kissé módosítva (*régi török-ről honfoglalás előtti török-re*) 1908-ban publikálta először nézeteit a török–magyar kölcsönszavakról. Következtetései alapját a kölcsönszavak etimológiája adta – érthetően, hiszen e stabil alap nélkül összeomlott volna bármely történeti megállapítás is. Kétszáznál valamivel több szót tartott igazolhatóan honfoglalás előtről származó török eredetű átvételnek, ezeket jelentéstani csoportokba sorolta, és természetesen ő is szétválasztotta hangtani alapon az r-török és a köztörök szavakat.⁷ Ekkor a török–magyar érintkezéseket még délre helyezte, 1912-ben megjelent nagy összegző munkájában azonban már a volgai bolgárok nyelvét tekintette átadó nyelvnek, s ennek megfelelően az érintkezés föltételezett helyszínét is a Volga-vidékre változtatta; úgy vélte, a szavak átvétele valamikor 600 és 800 között történhetett.⁸ Néhány évvel később Gombocz visszatért korábbi nézetéhez: nyelvöldrajzi érvek hatására – miszerint a szőlőművelés szavai, valamint a *kőr* és a *som* a Volga-vidéken nem kerülhetett a magyarba – újra amellet foglalt állást, hogy magyar törzsek a 463-as onogur népmozgással kerültek a Kubán vidékére, Levédiába, majd a 7. század elején Etelközbe, a Don nyugati oldalára; a török kölcsönszavak pedig e hosszú évszázadok alatt kerültek a magyarba.⁹

Németh Gyula Gombocznak e régi-új elméletéből indult ki: szerinte a magyarok az onogurokkal együtt, az ő szövetségükben költöztek a Kaukázus északi előterébe, s a 6–8. században ezen a területen éltek; csak a 9. század elején vonultak Levédiába – Németh szerint ez a Don és a Dnyeper között

⁴ LIGETI 1940, 343–344.

⁵ VÁMBÉRY 1869.

⁶ BUDENZ 1873.

⁷ GOMBOCZ 1908.

⁸ GOMBOCZ 1912.

⁹ GOMBOCZ 1960.

helyezkedett el –, s csak egészen későn, közvetlenül a honfoglalás előestéjén települtek át Etelközbe. Némethnél a *bolgár-török* összefoglaló terminus, átadó nyelvként minden olyan nép nyelve szóba kerülhet szerinte, amely az ogur-szövetségben élt, azaz amelyek nevében a köztörök *z* helyén *r* áll (az ogurokon kívül ilyeneknek tekintette az utigurokat és a kutrigurokat), hiszen a magyarság is e szövetség része volt, s egyes török néprészek e hosszú és szoros történeti kapcsolat alatt minden bizonnyal csatlakoztak is a magyarokhoz.¹⁰

Németh később épp ellenkező irányban változtatta meg véleményét, mint korábban Gombocz: az érintkezés helyszínéül a Volga-vidéket jelölte meg. 1966-ban publikált munkája szerint az onogur népmozgás mégsem sodorta délre a magyarokat, ellenkezőleg: az 5. század végén, a 6. század elején a magyarok már lovas népként, erős szervezetben éltek, így találkoztak a 6. században érkező bolgárokkal, s a következő kétszáz évben velük vegyülve alakult ki a Hétmagyar népe. A mai baskír területről csak a 9. század második harmadában vonultak Levédiába, a Don és az Al-Duna közé, innen 889-ben, a besenyők nyomására kényszerültek nyugatabbra, Etelközbe.¹¹

Németh a török–magyar nyelvkontaktust tehát mindkét elméletében a pusztán egymás mellett élésen jócskán túlmutató szövetséggel, a magyar és a török törzsek, nemzetségek legalábbis részleges keveredésével magyarázta. Ugyanakkor fölkhívta a figyelmet arra is, hogy török eredetű nevek és szavak a Kárpát-medencében, a dunai bolgárok nyelvéből is kerülhettek a magyarba: Gyula lányainak nevét (*Karolt* és *Sarolt*), valamint a kereszténységhez sorolható szavainkat (*egy, gyón, érdem, gyarló, bocsán-* és *bocsát, bűn*) is a dunai bolgárokhoz kötötte, s azokat a szavakat is, amelyek kései hangtörténeti kritériumot tartalmaznak (*v-* előhangzót, pl. a *vályú* ilyen).¹²

Noha a *De Administrando Imperio* egyértelműen utal a kazár–magyar történeti kapcsolatokra – igaz, ennek időtartamát a szó szerinti három évtől a metaforikus értelmezés „több száz év”-éig többféleképpen magyarázták –, a kazár nyelv (értelemszerűen: a birodalomszervező törzs nyelveként értelmezve) azért nem került szóba a honfoglalás előtt a magyarba került török kölcsönszavak forrásaként, mert a névben található *z* miatt a kazár nyelvet jó ideig köztöröknek vélték – így Gombocz és Németh is.

Ligeti Lajos eltért a korábbi értelmezésektől, és már 1940-ben figyelmeztetett, hogy a kazárokkal regisztrált történeti kapcsolataink miatt semmiképp sem lehet a kazárt kizárni az átadó nyelvek közül, különösen azért sem, mert szerinte legalábbis egyes törzseik *r*-török nyelvet is beszéltek.¹³ Ligeti kezdetben nem zárta ki a korai török kapcsolatok lehetőségét sem – ezek még az Urál vidékén játszódtak volna le –, s azt sem, hogy a volgai bolgárok is szerepelhetnek az átadó nyelvet beszélő népek között, a kazároktól való átvétel lehetősége azonban egyre nagyobb hangsúlyt kapott nézeteiben: 1976-ban már úgy tette föl a kérdést, hogy „*vajon ócsuvasos jövevényszavaink bolgár-török és kazár, vagy csak kazár eredetűek*”.¹⁴ Ugyanebben a tanulmányában arra is rámutatott, hogy a honfoglalás előtti török kölcsönszavak között is lehetnek köztörök nyelvből származók. Következő összefoglalásában úgy foglalt állást, hogy minden bizonnyal vannak bolgár és kazár szavaink is.¹⁵

Ligeti kései nagy összegző monográfiájában sem tért el ettől a nézetétől, de a hangsúly már egyértelműen a kazáriai kapcsolatokra került. A korai, középső ősmagyar kori török hatást továbbra sem zárja ki, de kevesebb szót sorol ebbe a rétegbe, és az átadó török nyelvet beszélő népességet sem tartja azonosíthatónak – ez az érintkezés szerinte Nyugat-Szibériában, az Urál keleti oldalán történhetett. Úgy véli, az *r*-török nyelvekkel nagyon hosszú ideig, mintegy négyszáz évig érintkezett a magyar nyelv, de koronként

¹⁰ NÉMETH 1930.

¹¹ NÉMETH 1966.

¹² NÉMETH 1940.

¹³ LIGETI 1940, 352.

¹⁴ LIGETI 1976, 195.

¹⁵ LIGETI 1976a, 15.

változó intenzitással. Először a 6–7. század fordulójától kezdve a volgai bolgárral a Volga-vidéken, de az igazán erős hatás a honfoglalást megelőző kétszáz évre tehető, és délebbi területeken, a Kazár Birodalomban játszódtott le, ekkor alakult ki szerinte a törökös államszervezet, s ekkor kerültek a magyarba a földművelés körébe tartozó szavak is. A szoros nyelvi kapcsolat 830 táján lazult meg, amikor a magyarok a kazárok meggyengülése révén a Dontól nyugatra eső pusztákra vonulhattak, de nem szűnt meg, már csak azért sem, mert a kabarok egy ideig még megtartott nyelvéből Ligeti szerint kerülhettek kazár elemek a magyarba. Szerinte a kabarok egyik törzse viszont köztörök nyelvet is beszélhetett, és ez lehet a köztörök jellegű személynevek forrása. Ligeti szerint érdemes alaposan megvizsgálni azt a kérdést is, hogy a dunai bolgár hatással volt-e a magyarra.¹⁶

Róna-Tas András hasonlóképpen rekonstruálta a korai magyar történelem honfoglalás előtti évszázadait. Szerinte a magyarok a 6. század végén költöztek az Urál-vidéki területekről a Kaukázus északi előterébe, a bolgárok helyére, miután a bolgárok a Kubán vidékéről a Dnyeszter és a Donyec közötti területre vonultak. Ez utóbbi terület bolgár fennhatóságának megszűnése után, a 7. század utolsó harmadában, a bolgárok több csoportjának elvándorlását követően a magyarok az ő helyükre költöztek, és szoros kapcsolatban éltek a helyben maradó bolgárokkal, olyannyira, hogy a 8. század harmincas éveinek végén északra vonuló bolgárokkal a magyar népesség egy része is fölhúzódott a Volgához.¹⁷ Egy későbbi munkájában lényegében ugyanezt az elképzelést olvashatjuk, de némiképpen pontosítva: a magyarság 500 körül a steppe déli peremére költözött, innen 555-ben a szabirok helyére vonult a Kubán–Don-vidéki „öshazába”, s itt élt 670-ig, amikor a bolgárok helyére, Etelközbe költözött.¹⁸

Ligetihez hasonlóan Róna-Tas szintén nem tartja szétválaszthatónak a honfoglalás előtti r-török és köztörök elemeket, ezért e török nyelvek összességének megnevezésére bevezette a *nyugati ótörök* fogalmát: ez azoknak a török nyelveknek a gyűjtőneve, amelyeket az 5. és a 13. század közötti időben Kelet-Európában beszéltek, közéjük tartozik az onogur, a bolgár, a kazár, a besenyő és a kun is.¹⁹ A magyar nyelv oszmán kor előtti török elemeit tárgyaló, Berta Árpáddal (és Károly László jelentős hozzájárulásával) közösen írt kétkötetes munka már a címében is ezt a terminust tartalmazza. A történeti háttér megrajzolásában sem mutatkoznak lényeges különbségek: a kölcsönzés több korszakban, három-négyszáz éven át történt, legintenzívebb szakasza a Kaukázus előterében zajlott; növényföldrajzi okok kizárják az érintkezések lehetőségét a Volga–Káma-vidéken, a magyarok az Urál vidékéről a 6. század végén vándoroltak délre, a kubáni bolgárok helyére, majd innen a Fekete-tenger melletti Magna Bulgaria területeire, ismét az elköltöző bolgárok helyére – ez a 670-es években lehetett.²⁰

A KLASSZIKUS MEGKÖZELÍTÉS REKONSTRUKCIÓS ELJÁRÁSA

A klasszikus megközelítés történeti rekonstrukciós eljárása tehát a következő: a magyar nyelv szókincséből kiválasztják a török eredetű elemeket, ezekről pedig nagy biztonsággal leválaszthatók az oszmán kori kölcsönzések. Korábban a kun–besenyőnek tekintett, kifejezetten kipcakos vagy ritkábban egyéb köztörök kritériumokat tartalmazó szavakat is különválaszthatónak tekintették, újabban ezt a szelekciót problematikusabbnak látja a szakirodalom: bár továbbra is vannak olyan elemek, amelyek hangtani vagy nyelvjárási (történeti) megfontolások alapján elég jól köthetők a betelepített kunok egykori nyelvéhez, az utóbbi időben fölerősödött annak a kezdettől ismert meglátásnak a hangsúlyozása, hogy a honfoglalás

¹⁶ LIGETI 1986, 522–534.

¹⁷ RÓNA-TAS 1996, 248.

¹⁸ RÓNA-TAS 2007, 92–93.

¹⁹ RÓNA-TAS 1998, 619.

²⁰ RÓNA-TAS–BERTA 2011.

előtti időkben is kerültek szavak a magyarba köztörök nyelv(ek)ből. Ennek megfelelően Ligeti 1986-os összefoglalása óta a korábban „középső” rétegnek tekintett Árpád-kori és a honfoglalás előtti török eredetű szavak az összegző monográfiákban együtt szerepelnek, még akkor is, ha a kun eredetűnek azonosítottaknál a szerzők jelzik, hogy az adott szó nem honfoglalás előtti. A kölcsönszavak etimológiájának pontos föltárása értelemszerűen alapvető jelentőségű a szelekciós folyamat összes lépéséhez.

Az így kialakult, legkevesebb háromszáz, de a bizonytalanabbnak tartottakat és a kun átvételeket is beleértve akár négyszáz–négyszázötven szót tartalmazó halmaz nagyobbik részét a honfoglalás előtről valónak tekinti az irodalom. Ide sorolják az r-török jegyet tartalmazó szavakat, az ezekkel egy jelentéstani csoportba sorolt, kifejezett r-török kritériumot nem tartalmazó szavakat, illetve hang- vagy jelentéstani vagy egyéb megfontolások alapján a köztörök kritériumokat mutató szavak egy részét.

Gombocz 1912-ben írt monográfiájában jelentéstani csoportokba sorolta a honfoglalás előttinek tekintett szavakat, és az ótörökhöz viszonyított eltérő hangtani képviselők alapján nyelvjárási különbségeket is föltételezett az átadó idiómák között (pl. hogy az ótörök szókezdő *y*- megfelelője a csuvasosnak tekintett szavak zömében *ř*-, kisebb részében azonban *s*-). Mindkét eljárás jellemzi a későbbi irodalmat is, azzal, hogy az eltérő hangképviseleteket (ilyen pl. a szókezdő *k*- megmaradása vagy spirantizálódása) nem nyelvjárási, hanem kronológiai különbségeknek is értelmezheték.

Az így előállt szóhalmazok mellé egyéb forrásokat (régészeti leletek és megfigyelések, írott források, történeti növényföldrajz, török nyelvtörténet, más nyelvek története) fölhasználva kétféleképpen végezhető el a történeti rekonstrukció. Az egyes szócsoportokat megpróbálhatjuk korszakhoz és/vagy földrajzi helyhez kötni, s megnézni, hogy az adott korszakban és területen milyen török nyelvű népek éltek, kiváltképpen olyanok, amelyeket r-török nyelvűnek tartanak – őket jelölhetjük meg mint az átadó nyelve(ke)t beszélőket. A másik lehetőség ennek a fordítottja: megvizsgáljuk, hol éltek r-török nyelvűnek vélt népek a 6–9. században, és hozzájuk kötjük az eltérő korúnak vagy eltérő dialektusból valónak gondolt szavakat, majd ez alapján jelöljük ki a nyelvkontaktus idejét és helyét. E kétféle megközelítés a kutatás középső szakasza óta kombinálódik egymással, de mindkettő lényege ugyanaz: a cél, hogy megtaláljuk, mely török népek nyelvéből, mikor és hol kerülhettek a magyarba a honfoglalás előtt kölcsönelemek.

A KLASSZIKUS MEGKÖZELÍTÉSI MODELL BELSŐ PROBLÉMÁI

Úgy tűnik, a klasszikus megközelítés nem tud továbblépni: az összkép lényege száz év alatt nem változott, csak cizellálódott. A régi török előbb *honfoglalás előtti*, aztán *Árpád-kori*, utána *nyugati ótörök* lett; átadó nyelvként mindvégig r-török (bolgár-török, csuvasos, ogur) nyelveket jelöltek meg, két kitételrel: hogy az r-török szavak két dialektusból vagy két/három korszakból származnak, s hogy az átvett szavak kis része biztos köztörök kritériumokat visel. A török eredetűnek tartott szavak etimológiai kétségtelenül egyre pontosabbak és teljesebbek, de a jelentéskörökből levonható tanulságokat ez nem változtatja meg. Számuk jelentősen növekedett, de ebből – Ligeti megjegyzéseit kivéve – a nyelvérintkezések jellegére nézve nem vontak le új következtetéseket. A turkológiai kutatás – ismét Ligeti fölvetéseinek kivételével – csak a szűken értelmezett lexikont vizsgálja, és nem tulajdonít különösebb jelentőséget a kétnyelvűség, illetve a nyelvcserre kérdésének (általában nem foglalkozik vele, vagy alaposabb kontaktológiai megmondások nélkül elutasítja, vagy épp csak felületesen megemlíti). Kitartóan próbálja viszont azonosítani a forrásnyelveket beszélő népeket – logikus is, hogy ha a nyelvtörténeti vizsgálatok elsődleges célja a történeti rekonstrukció, akkor középpontban a *kitől*, a *hol* és a *mikor* kérdése áll –, nem véletlenül szerepel ez a három kérdés a legutóbbi összegzés utolsó, konklúziókat tartalmazó fejezetének címében.²¹

²¹ RÓNA-TAS–BERTA 2011, 1147.

Éppen ezért látszik a modell legzavaróbb hiányosságának az, hogy e kérdések megnyugtató megválaszolásától egyre távolabb kerülünk: a *nyugati ótörök*, mint alább látni fogjuk, az eddigi legátfogóbb, s nyelvészetileg legkevésbé értelmezhető megjelölése a forrásnyelveknek.

A modell fenntarthatóságát veszélyeztető, legzavaróbb anomália a kiindulópontból fakad, abból, hogy a török–magyar nyelvkontaktusokat olyan történeti rekonstrukciók alapjaként szeretnék használni, amelyekre nem alkalmasak: a forrásnyelvet beszélő népesség azonosítására, illetve az érintkezés helyének és idejének meghatározására. A kettő összefügg, és mint fentebb említettem, mindkét irányban előfordul az azonosítás: a népek meghatározása után a történeti forrásokból következtetnek a helyre és időszakra, vagy fordítva, a hely és időszak meghatározása után következtetnek a népességre.

A forrásnyelveket beszélő népek azonosítása több okból sem sikerülhet. Elsősorban azért nem, mert a forrásnyelveket nem ismerjük. Minthogy legfőbb nyelvemlékük a magyar nyelv, óriási a veszélye annak, hogy érvelésünk a legjobb szándék és odafigyelés mellett is körben forog, s időnként fölcserélődhet benne a bizonyító a bizonyítandóval. Ebből kiutat csak az jelenthetne, ha megfelelően hosszú szövegemlékek kerülnének elő, amelyek segítségével legalább vázlatos ismereteket szereznénk a 6–10. század közötti Kelet-Európa török nyelveiről.

Nem sikerülhet a forrásnyelvek azonosítása azért sem, mert nem tudjuk, mit jelent a korban a *kazár*, a *bolgár*, az *onogur* – vagy bármely más népnév. Jelöl-e egyáltalán nyelveket is, vagy csak törzseket, illetve törzsek szövetségét? Egyáltalán nem biztos, hogy a kazárok saját nyelvüket nem *türk*-nek nevezték – ellenkezőleg, ennek elég nagy az esélye –, és ugyanez előfordulhatott a Bolgár Birodalomban vagy bármelyik nyugati török szövetségben, törzsben. Az közhely a szakirodalomban, hogy a hun, a kazár és a többi nomád szövetségben számos nyelvet beszéltek, de az a nézet továbbra is tartja magát, hogy a szövetség a vezértörzs etnikai nevét viseli. Korábban a vezértörzs nyelvét is ezzel a névvel jelölték (*kazár*, *bolgár*), ettől a hagyománytól Róna-Tas András²² tért el annyiban, hogy a *kazár*-t és a *bolgár*-t a politikai szerveződésre vonatkozó elnevezésként kezeli, s nyelvüket azonosnak tekinti és *ogur*-nak nevezi.

Tovább bonyolítja a helyzetet a nomád szövetségek nagyfokú mobilitása. Nem ritka, hogy ugyanaz a népnév egy időben jelenik meg egymástól távoli földrajzi területeken, mert az a szövetség vagy akár törzs, amelyik korábban viselte, fölbomlott, több részre szakadt – valószínűleg a honfoglalás előtti magyar szövetséggel is ez történt, talán nem is egyszer, s így kerültek egyes elemeik a Kárpát-medencébe, mások a Volgához, a jelek szerint Nyugat-Szibériába és úgy tűnik, a délebbi vidékekre is. Jól tudjuk, hogy a szövetségek nemcsak ilyen értelemben voltak törékenyek, hanem egyébként is változékonyak voltak, s ha változott a politikai dominancia, akkor hozzávetőlegesen ugyanaz a szövetség különféle neveken is szerepelhet a forrásokban, másrészt viszont ugyanaz a név – a folyamatos hódolatások, csatlakozások, kiválások következtében – csaknem folytonosan változó összetételű etnikai konglomerátumokat jelöl.

Ezeket a nehézségeket természetesen jól ismeri a szakirodalom, ezért vált kezdettől fogva megengedővé: a téma egyetlen komoly kutatója sem egyetlen török nép nyelvét tekinti forrásnak. Gombocz 1907-ben és 1908-ban összegző megnevezéseket használt (*régi*, illetve *honfoglalás előtti török*), 1912-es munkájának a címében határozottabban megjelöli, hogy a bolgárt tekinti forrásnyelvnek, ebben a munkában legfőképpen a volgai bolgárok nyelvére utalva. Később Gombocz újra módosította véleményét, de csak annyiban, hogy a bolgár immár nem a volgai bolgárok nyelvét jelölte. A fentebbi rövid összefoglalókból is kitűnik, hogy Németh, Ligeti, valamint Róna-Tas is több érintkezéssel és átadó nyelvvel számol, függetlenül attól, hogy elsődlegesen a volgai bolgárt, a bolgárt vagy a kazárt, ezeket azonos névvel jelölve az ogurt, az onogurt, illetve kisebb részben a dunai bolgárt, esetleg az avart vagy akár ezek mindegyikét lehetséges átadó nyelvnek tartották-e.

²² RÓNA-TAS–BERTA 2011 előszavából kiderül, hogy a szerzők egymást segítve és ellenőrizve, de önállóan dolgoztak egy-egy részleten. A 7. fejezetet, amelyre itt többször hivatkozom, Róna-Tas András írta, ezért tulajdonítom neki az idézett megállapításokat.

Egyikük sem kételkedett azonban abban, hogy a forrásnyelveket – legalább elméletben – azonosítani lehet, és össze lehet kapcsolni a forrásokból ismert, gyaníthatóan török vezetésű népalakulatokkal. Ez az eljárás Ligeti 1986-os könyvét is jellemzi, annak ellenére, hogy az oszmán kor előtti, korábban szétválaszthatónak tartott rétegeket könyve címének megfelelően már összevontan tárgyalta – a belső megosztás azért megmaradt, miként, amennyire legalábbis lehetséges, megjelenik e belső rétegződés Róna-Tas munkájában is. Igaz, ő nem az etnonimákkal jelöli a forrásnyelveket, hanem *ogur*-nak nevezi, ez az *r-török*, *bolgár-török*, *csuvasos típusú* helyébe lépő, velük lényegében azonos jelentésű kategóriánév. Ezzel együtt azonban továbbra is kísérletet tesz a forrásnyelveket beszélő népek azonosítására – az *ogurnak* tartott (tehát *r-török*) szavak zöme szerinte a bolgárok nyelvéből került volna a magyarba, s csak kisebb részük a kazárokéból.²³

A klasszikus megközelítés végső kifulladását éppen ennek az utóbbi munkának a többször is méltott eljárása jelzi: a *nyugati ótörök* mint az átadó nyelvek együttes elnevezésének bevezetése. A *nyugati ótörök* a könyvben jelzett definíciója szerint földrajzi jellegű ernyőkifejezés, az Uráltól nyugatra beszélt török nyelveket foglalja magában, a kunnal bezárólag. A bevezetés szerint viszont a két kötetes munka elsődleges célja a nyugati ótörök rekonstrukciója, s ez azt sugallja, hogy mégis valamiféle nyelvet, elsősorban a korábban *r-töröknek* nevezett idiómák együttesét, a kötetben is szereplő néven *ogurt* jelentené – ezt támasztja alá, hogy van, ahol a nyugati ótörököt és az *ogurt* egybefogó izoglosszáról van szó,²⁴ ez esetben egyértelmű, hogy a *nyugati ótörök*, a földrajzi értelmezéssel szemben lényegében a kötetben szereplő *ogur* szinonimája, amely viszont az *r-török* típusú, korábban etnonimákkal megjelölt nyelvek összefoglaló neve. Ennek az értelmezésnek felel meg a nyugati ótörököt beszélő népek bemutatása is a munka utolsó részében (avarok, dunai bolgárok, bolgárok, kazárok). A rekonstrukció fókuszában valójában az *ogur* három különböző korszakra bontása áll, azzal a kitételrel, hogy a harmadik korszakban az *ogur* mellett megjelenik más, *oguz* jegyeket mutató nyelv is. Itt jön jól a definíció szerinti földrajzi kiterjesztés: így az ernyő alá sorolhatók a köztörök kritériumot mutató kölcsönszavak is, amelyek az *ogur* alá nem férnek be. Hasonló funkciót lát el az időbeli kiterjesztés is: a köztörök jegyet hordozó szavaknak ugyanis csak egy része azonosítható biztosan künként, a többi lehet kun is, lehet honfoglalás előtti is – láttuk, már Ligeti is ezért fogta egybe a korábban szétválasztott honfoglalás előtti és kun réteget.

Az új terminus tehát elsősorban technikai segédeszköznek látszik a homogén nyelvszemlélet okozta problémák áthidalására, de nem csökkenti, hanem növeli a gondokat. Ha az *ogur*-ral azonos jelentésben használjuk, ugyanoda jutunk, ahonnan indultunk, a bolgárok és a kazárok nyelvéről lesz szó, a történeti következtetések is változatlanok, ez problémát nem okoz, de előrelépést se jelent. Az explicit földrajzi definíciót alapul véve viszont az elnevezés mindent magába foglaló jellege egyenesen kizárja, hogy válaszolni lehessen a *kitől*, *mikor* és *hol* kérdésekre. A kölcsönszavak többsége nem tartalmaz olyan kritériumot, amely alapján nagy biztonsággal meg tudnánk mondani akár azt, hogy a három korszak melyikéből, akár azt, hogy *r-török* vagy *köztörök* nyelvből való-e. Ezek esetében a válasz, ha konzekvensek vagyunk, csak az lehetne, hogy a 6–13. század között, Kelet-Európában, valamely ott élő török nyelvű népességtől. Ez a válasz viszont egyértelműen mutatja, hogy a klasszikus paradigma legfontosabb eleme, nevezetesen hogy a nyelvtörténeti megfontolások alapján történeti rekonstrukció készüljön, egyszerűen eltűnik.

Másképp fogalmazva: a hagyományos megközelítés legzavaróbb anomáliája, hogy a kölcsönszavakat népekhez és korszakokhoz kellene kötni, de e szavak jelentős része semleges, nem tartalmaz sem az átvétel idejére, sem a forrásnyelvre utaló kritériumot, vannak viszont szavak, amelyek egyszerre mutatnak *r-török* és *köztörök* jegyeket. E helyzet föloldására közös nevet kaptak a föltételezett kronológiai rétegek és nyelvek – csakhogy ezzel éppen a paradigma alapkérdéseinek (*kitől*, *mikor* és *hol*) a megválaszolásáról kellett lemondani.

²³ RÓNA-TAS–BERTA 2011, 1176.

²⁴ RÓNA-TAS–BERTA 2011, 1158.

A klasszikus megközelítés modelljének legutóbbi finomítása tehát elkerülhetetlen volt bár, de nem közelebb vitt a fókuszba állított *kitől, hol, mikor* kérdések megválaszolásához, hanem távolabb vitt tőle. Önmagában természetesen nem azzal van baj, hogy minél tisztábbak a részletek, annál óvatosabban fogalmazunk, hiszen a tudományos gondolkodásban ilyesmi gyakran előfordul – bár a sűrűsödő problémák többnyire más esetekben is a paradigma elerőtlenedését sejtetik, és a szemléletváltás szükségességét jelzik. A klasszikus megközelítés korlátait leginkább az mutatja, hogy a maga által megfogalmazott alapkérdésekre azért nem tud válaszolni, mert nem is lehet.

A klasszikus turkológiai megközelítés a kezdetektől ezzel a problémával küzd, de mindezt nem belső válságként, hanem különösen nehéz kutatási körülményként értelmezi. Ez érthető is: a tudományos modellek alkalmatlanságának a kimondása nem a paradigmán belülről szokott érkezni, itt sem várható ilyesmi. A paradigmán belül nem is föltétlenül látszik, hogy kiiktathatatlan problémáról van szó. A finomhangolások ténye kétségkívül eredményként értékelhető, azt pedig, hogy a kiemelt kutatási célhoz nem jutunk közelebb, lehet a forráshiánnyal is magyarázni, a paradigma tehát belülről, ha nehézségekkel is, de továbbra is működőképesnek látszik.

Az utóbbi években azonban a régészet és az archeogenetika legfrissebb eredményei súlyos válságba sodorták a hagyományos nyelvtörténeti megközelítést. Az új adatok arra utalnak, hogy a magyarság csak a 9. század elején hagyta el az Urál-vidéket,²⁵ ugyanakkor vannak olyan török szócsoportok, amelyeket növényföldrajzi megfontolások miatt csak ennél délebbi területen átvehetőnek tart a turkológiai kutatás; másrészt konszenzus övezi azt a megállapítást is, hogy a magyarban detektálható mértékű török hatáshoz több évszázadnyi nyelvérintkezés kell, ráadásul többféle török nyelvvel és több kontaktussal számolnak. Értelemszerűen nem teljesülhet egyszerre a két nyelvi feltétel, a déli átvétel és a többszáz éves nyelvkontaktus, valamint a 9. század eleji indulás az Uráltól.

Az álláspontok egyre inkább megmerevedni látszanak – úgy tűnik, a korai magyar történelem rekonstruálásában érdekelt társtudományok eredményei makacsul ellentmondanak egymásnak. Úgy gondolom azonban, nem föltétlenül ez a helyzet: lehet, hogy végül kiderül majd, hogy így van, lehet azonban, hogy nem ez lesz a válasz. Hogy ezt eldöntsük, ahhoz további kutatásokra van szükség – és a hagyományos nyelvtörténeti megközelítésben megszokottól eltérő nyelvszemléletre.

ELTÉRŐ NYELVÉRTÉLMELZÉSEK

A hagyományos magyar turkológiai megközelítés azért nem ismeri föl, hogy kiemelt céljai elérhetetlenek, mert a vizsgálódásaiban alkalmazott nyelvfogalom megakadályozza ebben. A *kitől, hol, mikor* kérdés megválaszolhatóságának – legalábbis a jelenlegi forráskörülmények között – reménytelen mivolta csak akkor válik nyilvánvalóvá, ha nem pusztán a kinyilvánítás (szavak) szintjén, hanem szemléletünkben is megszabadulunk a nyelvi homogenitás dogmájától. Megalapozott válaszokat ugyanis csak akkor tudna adni a nyelvészet e három kérdésre, ha a nyelv olyan lenne, amilyennek a nyelvtörténeti vizsgálódásokat meghatározó, a logikai pozitivizmust a nyelvészetben megtestesítő újgrammatikus gondolkodás (és egyébként a strukturalista és generatív iskolák is) vélte: homogén.

A nyelv azonban, mint az 1960-as években megkezdődött empirikus adatokon alapuló nyelvleírások tömege bizonyítja, nem homogén, s ennek megkerülhetetlen következményei vannak a török–magyar kapcsolatok kutatásában is. Mielőtt ezekről szót ejtenék, hasznosnak látszik nagyon röviden bemutatni a két nyelvszemlélet közötti alapvető különbségeket, mert a magyar nyelvészeti életben az első szinte még mindig egyeduralgó, a második pedig alig van jelen, annak ellenére, hogy nemzetközi szinten egyenrangú – vagy talán már domináns – opció a nyelv tanulmányozásában.

²⁵ Erről ld. Türk Attila cikkét a jelen kötetben.

Fontos fölhívni arra is a figyelmet, hogy a két nyelvszemlélet közötti különbségek átfogóak, olyannyira, hogy másként definiálják magát a *nyelv* fogalmat is. Éles ellentétben áll egymással a nyelvfilozófiai háttérük, más tudományos megközelítést tartanak üdvösnek, és értelemszerűen más módszertant alkalmaznak kutatásaikban. Mindebből következik, hogy eredményeik – ellentétben azzal, amit sokan vélnek – nem kiegészítik egymást, hanem egymás mellett léteznek, egyszerűen azért, mert más-más interpretációs térben helyezkednek el. Másként fogalmazva: megállapításaik inkommenzurábilisak, hiszen nem ugyanarról beszélnek: mindkettő a saját nyelv-fogalmának megfelelően értelmezett nyelv jelenségeit vizsgálja. Azért érdemes ezt hangsúlyozni, mert a terminológiai hasonlóságok – elvégre mindkettő a nyelvről beszél – elfedhetik a két nyelvszemlélet meghatározó különbségeit.

A két nyelvszemlélet között a legfontosabb különbségek a következők:²⁶ az egyik – Wittgenstein kifejezésével – a nyelv privát mivoltát tételezi, a másik nyelvfilozófiai háttere a nyelv nemprivát jellegűnek tételezése. Az előbbi az, amelyet hagyományos, illetve klasszikus paradigmának neveztem a fentebbiekben, azon az alapon, hogy a 19. század utolsó harmadától a 20. század utolsó évtizedeiig ez a keret jelentette a főáramú nyelvészetet. A másodikat nevezik *szociolingvisztiká*-nak, ez a magyar nyelvészeti irodalomban sokszor félreértésekhez vezetett, mert úgy vélték, a szociolingvisztika a nyelv társadalmi rétegződésének vizsgálata volna, ezért a nyelvfilozófiai alapvetés kiemelésével jobbnak gondolom a *társasnyelvészet* elnevezést.

A PRIVÁTNYELV-SZEMLÉLET HOMOGEN NYELVE

A privátnyelv-szemléleten alapuló paradigma három legismertebb irányzata az újgrammatikus történeti nyelvészet, a strukturalizmus és a generatív nyelvészet. A három irányzat egymástól sarkosan elhatárolódik – legalábbis a strukturalizmus és a generatív nyelvészet az újgrammatikus gondolkodástól és egymástól is, már csak azért is, mert elődjeikhez képest határozta meg magukat –, de nyelvszemléletük azonos: a nyelvet és elemeit mindhárom zárt rendszernek tekinti, kategorikus határokkal az elemek, illetve a „nyelvi részrendszerek” között (az utóbbiak között kényszerből megengedve az „átmeneti kategóriák” létét).

Mindhárom iskola erősen teoretikus jellegű, részben nyelvszemléletéből következően, részben vizsgálódási céljuk miatt. Az újgrammatikusok rigorózan kezelték ugyan a rendelkezésükre álló nyelvtörténeti adatokat, de egyrészt ezekből soha nincs elég, másrészt a szabályok tisztelete miatt a szabályokkal szembemenő adatokat, összefüggéseket kizárták a komolyan vehető kutatásokból, kivéve, ha nyomós érvekkel sikerült alátámasztani, hogyan magyarázható meg a nyelvi rendszerhez igazodó analógiákkal – azaz a főszabálytól eltérő szabályokkal – a „kivételek” létrejötte.

A strukturalista nyelvészetben szintén használnak ugyan nyelvi adatokat, de többnyire társas kontextuáltól megfosztva, alkalmazkodva a strukturalista iskola kiemelt kutatási céljához, az elvont nyelvi rendszer összefüggéseinek föltárásához. Ez ugyanis, az iskola alapvetése szerint, úgy történhet leghatékonyabban, ha a nyelvet szinkron megközelítéssel vizsgáljuk, és elemeit megszabadítjuk a kutatást zavaró, külsőnek nyilvánított jegyeitől. A strukturalista iskola nem tagadja, hogy a tényleges nyelvhasználat nem azonos azzal, amit az irányzat követői nyelvnek tartanak, de a kaotikusnak látszó, esetlegességeket tartalmazó, *beszéd*-nek (*parole*) nevezett tényleges nyelvhasználat valósága kevésbé érdekli. Azt sem vonják kétségbe, hogy a nyelvet lehetséges diakrón szempontból vizsgálni, de ez a strukturalista nyelvészet megalapítójának tartott Ferdinand de Saussure szerint semmilyen relevanciával nem bír a nyelvi rendszervizonyok föltárásában.

²⁶ Az alábbi összefoglaló csak vázlatos, egyszerűsített ismertetés. A két szemlélet eltéréseiről részletesebben: SÁNDOR 2001, 2014, 2020.

Saussure legitím elfoglaltságnak tartotta a tiszta rendszert összemaszatóló pszichés, kulturális, társadalmi tényezők vizsgálatát is, de „igazi” nyelvészetnek nem ezt a „külső”-nek ítélt tevékenységet gondolta.

A generatív nyelvészet kiindulópontja az amerikai bloomfieldiánus strukturalizmus behaviorista szemléletének elvetése: Chomsky arra mutatott rá, hogy a gyerekek nem az általuk hallott mondatokat ismételve tanulnak meg beszélni, hanem a velük született, elméjükben lévő fogalmakból és a szintén örökölt „Univerzális Nyelvtan”-ból megfelelő transzformációs szabályokat alkalmazva generálnak megnyilatkozásokat. Éppen ezért teljesen fölösleges mondatok garmadáját elemezgetni, mint a strukturalisták teszik, mert a nyelvészet célja e közös emberi nyelvtan és fogalomkészlet föltárása, s ehhez a nyelvész saját intuícióján keresztül jut el. A ténylegesen létező, valóságos nyelv csak gátolhatja ebben: a beszélők pszichés és egyéb okok miatt rossz mondatokat is létrehozhatnak, az Univerzális Nyelvtan leírásához ezért egy – elképzelt – ideális beszélő performanciajelenségektől mentes mondatait kell alapul venni.

A generatív iskola tehát elméletéből következően hagyja figyelmen kívül a beszélő aktuális pszichés állapotát, kulturális beágyazottságát, kapcsolatait, élettörténetét, a kontextus hatását, mert ezeket zavarónak tartja az Univerzális Nyelvtan megismerésében. A strukturalisták nem mennek el idáig: számukra a valódi megnyilatkozások, a *beszéd* az általuk *nyelv*-nek (*langue*) nevezett elvont rendszerhez vezetnek. A hétköznapi nyelvhasználatban megtapasztalható nyelvjárási és stílári sokféleséget sem zárják ki a nyelvészeti vizsgálódásból, ezek létét egymás mellett élő homogén kódrendszerek együttes ismeretével magyarázzák.²⁷

Mindhárom irányzatnak vannak érdemei: a változások szabályszerűségének keresése, a nyelvi elemek rendszerösszefüggéseinek hangsúlyozása, az elme szabálygeneráló képességének kiemelése fontos meglátás. Ugyanakkor mindhárom irányzat hiányossága, hogy a valóságosan beszélt – azaz a ténylegesen létező – nyelvet valamilyen teóriával kizárja a vizsgálódásból, és ebben az elvi megfontolások (és a közös platonisztikus indíttatás) mellett ott sejtethetjük a módszertani kínlóadások elkerülésének vágját is, hiszen sokkal egyszerűbb egy éteri, tisztán körvonalazható változás, rendszer, nyelvtan leírása, mint a zabolátlan élőbeszédé.

A török–magyar kapcsolatok leírása szempontjából fontos, hogy a nyelv homogén és zárt rendszernek tételezése következményekkel jár a nyelvi változás értelmezésére is: a rendszer egy bizonyos pontján egyszerre egy elem lehet. Legjobb esetben is – a strukturalista értelmezés erre lehetőséget ad – egymás mellett élő, de külön kódrendszerekhez (dialektusokhoz vagy stílusokhoz) tartozó elemekről, funkciókról beszélhetünk e felfogás szerint. A jelentések, nyelvi funkciók e megközelítésben kategorikusak: vagy részei az univerzális nyelvtannak, vagy nem, illetve vagy jelen vannak a homogén kódrendszerben, vagy nincsenek. A változás vagy lejátszódott, vagy nem – homogén, zárt rendszerben nem lehet „többé-kevésbé”, „olykor”, „általában”, „töbnyire” vagy „ritkán” jelen egy nyelvi forma, és nem lehet jelen egyszerre egy korábbi és egy későbbi „nyelvsíkhöz” tartozó elem. Ha mégis, akkor kivételesen, átmenetileg, valami defektus következtében.

Végső soron tehát a nyelv homogén rendszerként kezelése az oka annak, hogy a nyelv változásával mint folyamattal egyik irányzat sem tud mit kezdeni, beleértve paradox módon a nyelv történetiségét előtérbe helyező újgrammatikus iskolát is, a homogén, zárt rendszerek ugyanis kizárólag valamilyen katasztrofikus külső hatás miatt változnak. Itt ne a hagyományosan „külső”-nek nevezett okokra gondoljunk (pl. kölesönzés, az életmód megváltozása stb.), mert ezek sem pusztítják ki azonnal a régi nyelvi elemeket, hogy átmenet nélkül helyettesítsék újakkal. Ahhoz, hogy egy rendszer fokozatosan, zökkenőmentesen változzon, elengedhetetlen, hogy a rendszerben jelen legyen a változatosság.

²⁷ A fönti vázlatos jellemzés természetesen nem tartalmazza azokat az egyéni kutatói attitűdöket, amelyek megpróbálnak az iskola által előírt határokon kívülre lépni. Ilyen Magyarországon is léteznek: a PPKE nyelvészei például hosszú ideje arra törekednek, hogy az elméleti nyelvészetnek nevezett – generatív – megközelítésből nyissanak a nyelvi változatosság legnyilvánvalóbb területei felé: ezért rendeznek olyan konferenciákat, amelyek az elméleti nyelvészetet a dialektológia, a nyelvtörténet, illetve a kontaktusok vizsgálatával kísérik meg összekapcsolni.

A NEMPRIVÁT-NYELVSZEMLÉLET HETEROGÉN NYELVE

A nyelv társas értelmezése élesen szembefordul a 20. század főáramú nyelvtudományi irányzataival: elveti az „ideális nyelv”, illetve az „esetleges megvalósulás” szétválasztását, és elveti mindhárom Saussure-i dichotómiát is. A társas szemléletben nincs ideálisnak, „tisztának”, zártnak elképzelt, elvont nyelvi rendszer, csak a tényleges nyelvhasználóknak lehetőleg a legtermészetesebb beszédhelyzetekből származó tényleges megnyilatkozásai.²⁸

A nyelv társas fölfogásának egyenes következménye, hogy ez a nyelvészet empirikus alapozású, elméleti következtetései pedig induktívak: a társasnyelvészet szigorú elméleti és módszertani követelménye, hogy a nyelvet valódi nyelvhasználók valódi nyelvi viselkedését megfigyelve kell leírni, a nyelvész nem építheti megfigyeléseit saját intuíciójára, sem szelektált adatbázisokra, csak a nyelv beszélőitől kontrolláltan gyűjtött (azaz nem anekdotikus), valóságos adatokra. Az így megfigyelt nyelvről kiderült, hogy a társas jelentés – az a jelentés, amely az alternatív nyelvi formák közötti választásainkban fejeződik ki – nem választható le e formákról, mert azok konstitutív, szerves eleme, ezért a nyelvreírás elengedhetetlen részének tartja mindazoknak a jellemzőknek a megismerését, összefüggéseik föltárását, amelyeket a „tisztá nyelvi rendszert” vizsgálni kívánó privát nyelv-paradigma nyelvészete esetlegességnek tartott, s ezért igyekezett megszabadulni tőlük. A társasnyelvészet a változatosság szabályszerűségeit akarja föltérképezni, ezért figyelembe veszi, hogy ki beszél, milyen alkalomból, ki(k)hez, milyen lelkiállapotban, miről, milyen közvetítőeszköz segítségével, közben milyen identitásokat mutat föl, mennyire akar udvarias lenni, azonosulni a másikkal, milyen hatalmi viszonyokat fejez ki vagy éppen konstruál – s hogy mindezt hogyan értelmezi a másik fél. A nyelvi rendszer a tapasztalatok szerint tehát kizárólag az egyéni nyelvhasználat egyedi eseteiben létezik – azért nem ellentmondás ezt a fölfogást mégsem társasnak nevezni, mert saját nyelvhasználatunk szabályait mások nyelvhasználatának (többnyire nem tudatos) interpretálásával hozzuk létre, és a társas használatból állandó visszacsatolást is kapunk szabályértelmezéseink sikerességét illetően. A folyamat természetesen kölcsönös, a mi nyelvhasználatunk is befolyásolja mások szabályértelmezéseit.

Az utóbbi hat évtized kiterjedt kutatásai igazolták, hogy a privát nyelv-paradigmában „külsőnek” tartott tényezők valójában a nyelv mint rendszer alapvető részei. Másként fogalmazva: a nyelvi formák variabilitása inherens. Nincs olyan nyelvváltozat, amelyben minden egyes funkciót csak egyetlen nyelvi elem látna el, minden változatban, legyen az egy egész nyelv vagy egyetlen ember egyetlen, meghatározott körülmények között beszélt nyelvváltozata, találunk többféle módon kifejezhető nyelvi funkciót. Ezek az alternatív kifejezési módok nem esetlegesek, hanem rendezett változatosságot mutatnak. A nyelv ugyanis komponens-rendszer, s nem egyszerűen az evolúciós rendszerekhez hasonlóan működik, hanem maga is a biológiai evolúciós folyamat része,²⁹ szoros koevolúcióban a kultúrával (amely ebben az értelmezésben szintén az ember evolúciójának terméke). A nyelvet ugyanúgy a komplex adaptív rendszerek sajátosságai jellemzik,³⁰ miként más evolúciós rendszereket: a nyitottság, az emergens szabályalakulás, a skálázhatóság, az, hogy a környezeti változásoknak megfelelően változik; hogy a nyelvi viselkedés folytonos, nincsenek szakadékok az egyes változatok, stílusok között. A nyelv minden időben kiterjedt változatosságot mutat, az egyes nyelvváltozatok közös jegyeinek számát a földrajzi és a társas kapcsolathálózatokon belüli távolság, illetve az attitűdök iránya és ereje határozza meg, és a beszélői csoportokat földrajzi és társas vonatkozásban is az egyes elemek fölbukkanásának gyakorisága rajzolja körül. Az ilyen rendszereket

²⁸ Az alábbi összefoglalás monografikus kifejtése: SÁNDOR 2014 és 2016. A szinkronia–diakronia kettősség elvetésének szükségességéről ld. SÁNDOR 1998a, a nyelvfilozófiai háttérrel és más – filozófiai és irodalomelméleti – szemléleti hasonlóságokról SÁNDOR 2020, a társasnyelvészet evolúciós keretbe illesztéséről SÁNDOR 2013 – minden esetben további irodalommal.

²⁹ SÁNDOR–KAMPIS 2000.

³⁰ KRETZSCHMAR 2009.

nem eleve adott és/vagy más módon kötött szabályok jellemzik, hanem dinamikus, emergens szabályok, amelyek értelemszerűen nem-kategorikusak, hanem valószínűség-alapúak, és a skálafüggetlen hálózatok szabályainak tanulási módját és tulajdonságait mutatják. Nem véletlenül: a nyelvet előállító neuronrendszer hálója és a nyelvhasználók társas kapcsolatrendszere egyaránt skálafüggetlen hálózat.

Az agy neurális struktúrájából és hálózatos működési módjából következő, kikerülhetetlen, inherens változatosság az elme szintjén nyelvi változók formájában jelenik meg, s ezek maguk is egy magasabb reprezentációs szint – itt az identitásjelzés – szubszimbolikus elemei. Az agy, az elme és a kultúra szintjei között nem transzparensak a leképezések. Ezért nem határolhatók körül a nyelvek, nyelvváltozatok, stílusváltozatok sem: ezek az egyes beszélők idiolektusából épülnek ki, az idiolektusok pedig nem azonosak egymással, csak átfedésben vannak – az átfedés skálázható az alig észrevehetőtől a nagy mértékűig.

A „tulajdonság” az ilyen rendszerekben, eltérően például a strukturalista leírások jegyeitől, nem statikus jellemző: nem egyszerűen van vagy nincs, hanem valamilyen valószínűsége van a fölbukkanásának – ez közelíthet akár nullához vagy százhoz is. Ettől rugalmasak és változékonyak a hálózatos rendszerek. A hálózatos működés a sokszor együtt aktiválódó kapcsolatok megerősödése révén létrejövő kvázi-kategóriák (gyakori mintázatok, sztereotípiák, sablonok) segítségével képes gyors földolgozásra, de egyben jól tudja kezelni a tipikustól eltérő helyzeteket is; a rendszer tanul és módosít, ha az ismétlések száma indokoltá teszi, akkor új típust hoz létre. A nyelvi változatosság értelmezhetetlen, ha a megszokott kötött kategóriákkal dolgozunk, s nem a helyettük bevezetett dinamikus értelmezhető tulajdonságok valószínűségét adjuk meg.

Jóllehet a társasnyelvészeti vizsgálatok az utóbbi időben egyre inkább használnak kvalitatív kutatási adatokat, a paradigmának még mindig meghatározó vonulata a nagy mintákat és statisztikai elemzéseket alkalmazó kvantitatív szociolingvisztika, másik megnevezésével variacionista szociolingvisztika. Ez, mint az elnevezéséből is sejthető, kiemelt céljának tekinti a változószabályok leírását, azaz annak föltérképezését, hogy az egyes paraméterekkel jellemezhető beszélők bizonyos körülmények között milyen valószínűséggel választják a rendelkezésre álló variánsokból az egyiket vagy a másikat. E kutatások másik központi kérdése az, hogy miért éppen ott és akkor kezdődik el egy nyelvi változás, amikor (ezt hívják aktuációs problémának). A két kutatási kérdés szervesen összetartozik, minthogy a változás és a változatosság egymást kölcsönösen föltételező aspektusai a dinamikus rendszerként működő, folytonosan mozgásban lévő nyelvnek. Így érthető, miért koncentráltak a paradigma első nagy kutatásai éppen a folyamatban lévő változások leírására,³¹ és hogy akit a nyelvi változás folyamata érdekel, annak miért kell szükségképpen variacionista módszereket is alkalmaznia, de legalábbis értenie ezek hátterét.

A nyelvi változások folyamatáról, a változásokat befolyásoló tényezőkről meglehetősen sok adat gyűlt össze, a legfontosabb, általánosnak mondható jellemzőket csaknem kétezer oldalon, három kötetben foglalta össze William Labov,³² s ebben még nincsenek benne a nyelvkontaktusban jobban észlelhető változási jellemzők, noha ezek azonosak az ugyanahhoz a nyelvhez sorolt nyelvváltozatok közötti mozgásokkal – ilyenek például az egyszerűsödés és komplikálódás tendenciái.³³

A TÁRSASNYELVÉSZET SZEMLÉLETÉNEK ALKALMAZÁSA TÖRTÉNETI ANYAGON

E körülmények között furcsának tűnhet, hogy a társasnyelv-szemlélet történeti alkalmazása viszonylag későn kezdődött, deklaratív módon csak majdnem két évtizeddel a paradigma programadó tanulmányainak megjelenése után,³⁴ annak ellenére, hogy a paradigma elméleti megalapozása olyan nyelvelmélet

³¹ Pl. LABOV 1963; LABOV 1966.

³² LABOV 1994; LABOV 2001; LABOV 2010.

³³ Ezek mibenlétéről ld. TRUDGILL 2012.

³⁴ ROMAINE 1982.

fölépítését tűzte ki célul, amely egységes keretben képes magyarázni az emberi nyelv kialakulását (proto-nyelvekből komplex nyelvekké válását), valamint a történeti és a jelenkori változási folyamatokat.³⁵ Ez a késlekedés azonban jól magyarázható: a variacionista megközelítés éppen azzal tudott jelentősen újat mondani a nyelv változási folyamatairól, hogy a folyamatban lévő, jelenkori változásokat vizsgálta, olyan típusú és mennyiségű adat segítségével, amilyeneket a legjobban adatolt történeti korokból sem remélhetünk. Ugyanakkor nagyon korán megjelent annak a kinyilvánítása, hogy a jelenkori változások empirikus kutatásából levonható következtetések alkalmasak lesznek a múltbeli folyamatok jobb megismerésére.³⁶

A mára már intézményesült történeti szociolingvisztika – pontosabb, de nehezkesebb névvel szocio-történeti nyelvészet – nem más, mint a társasnyelv-szemlélet alkalmazása történeti anyagon. Ez Lyell elvére alapozva lehetséges: az azonosság (uniformizmus) elve szerint nincs okunk kételkedni abban, hogy a változási folyamatok a múltban is olyanféléképp játszódtak le, ahogyan ma. Az eredetileg a geológiában érvényesített elv legsikeresebb és legismertebb alkalmazása a biológiában történt meg: ez Darwin evolúcióelméletének kiindulópontja. A nyelvészetben is nagyon korán megjelent William Dwight Whitney révén, aki már 1867-ben adaptálta a nyelvre Darwin és Lyell szemléleti kiindulópontját: „*A nyelv természete és használata [...] teljes története során nem lehet más, mint lényegét tekintve ugyanolyan [...] nincs más mód, hogy ismeretlen történetét vizsgáljuk, csak az, hogy körültekintően tanulmányozzuk élő jelenét és rögzített múltját, valamint az, hogy az ezekből a vizsgálódásokból föltárt elveket és szabályszerűségeket általánosítsuk és alkalmazzuk a távoli körülményekre is.*”³⁷ Az elv eredményes nyelvészeti alkalmazásához viszont elsősorban arra volt szükség, hogy a 19. századi humboldtíanus nyelvészet után újra megerősödjön a társasnyelv-szemléletű paradigma,³⁸ s ez alkalommal már a technikai eszközei is megvoltak ahhoz, hogy a folyamatban lévő változások sajátosságait földerítse és leírja.

E keretek között nyilvánvalóan nincs mód arra, hogy akár csak vázlatosan felsoroljuk a több ezer oldalas labovi összegzés, illetve a nyelvérintkezések irodalmának legfontosabb, az empirikus adatok alapján általános érvényűnek látszó megállapításait. Azt viszont érdemes röviden áttekinteni, hogy a honfoglalás előtti török–magyar kapcsolatok kutatásának néhány kiemelt problémáját illetően milyen tanulságokkal járnak a társasnyelvészeti kutatások eredményei.

A TÖRÖK–MAGYAR NYELVÉRINTKEZÉSEK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

Közismert, hogy egyes török hangok eltérő magyar képviseletet mutatnak. Az egyaránt *r*-töröknek tartott kölcsönszavakban például a köztörök szókezdő *y*-nek a szavak egy részében *gy*-, kisebb részükben *sz*-felel meg, eltér a szókezdő *č*- képviselete (lehet *cs*- és *s*- is), nem azonosan viselkedik a szóvégi *-k* (megmaradhat, lehet *-g* és vokalizálódhat is) és a szókezdő *k*- sem (a szavak többségében *k*-, de van néhány, amelyekben *h*-), és így tovább.

Az ilyen eseteket a szakirodalom kezdetben nyelvjárási különbségnek tekintette – esett már szó róla, hogy Gombocz a szókezdő köztörök *y*- megfelelései alapján legalább két bolgár átadó nyelvjárást föltételezett.³⁹ Ezt a hagyományt követték a későbbi munkák is, és bevezették mellé, aztán helyette azt a nézetet, hogy az eltérő képviseletek kronológiai különbségekkel magyarázhatók. Ligeti ócsuvas és középcsuvas rétegről írt, de nem vetette el a nyelvjárási különbségek lehetőségét sem.⁴⁰ Róna-Tas már a kronológiai eltérésekre helyezi a hangsúlyt. Három korszakot különít el, azzal a megjegyzéssel, hogy a harmadik

³⁵ WEINREICH–LABOV–HERZOG 1968.

³⁶ LABOV 1972, 274; később, részletesebben és már expliciten Lyellre utalva LABOV 1994, 21–23.

³⁷ WHITNEY 1867, 24.

³⁸ SÁNDOR 2020.

³⁹ GOMBOCZ 1912, 208.

⁴⁰ LIGETI 1986, 525–529.

szakaszban olyan szavak is kerültek a magyarba, amelyek egyszerre mutatnak r-török és az oguz nyelvekre jellemző jegyeket.⁴¹ A három korszak elkülönítése az eltérő hangképviselések alapján történik, és a levezetések logikusak és elegánsak – de csak akkor tekinthetjük őket bizonyító erejűnek, ha a hangváltásokat mechanikusnak és kizárólagosnak tekintjük, azaz, ha a nyelvet homogén rendszerként kezeljük.

A nyelv heterogenitása azonban összekuszálja a belső kronológiát szemléltető ábrákon látható lineáris viszonyokat. A jelenkori változások vizsgálatából jól tudjuk, hogy egy-egy nyelvi változó legalább két, nem ritkán több változatot tartalmaz, s ezek akár huzamos ideig – adott esetben akár évszázadokig – egymás mellett élnek ugyanabban a nyelvben, de akár ugyanabban a dialektusban, sőt ugyanannak a beszélőnek az idiolektusában is. A változások, az újgrammatikus elképzeléssel ellentétben, nem söpörnek végig a nyelv egészén, hanem elemről elemre terjednek, előfordul még az is, hogy bizonyos szavakban megváltozik egy hang, ugyanabban a hangkörnyezetben, más szavakban viszont nem. Sőt: van olyan változás, amelyik kifejezetten „visszafordult” egy időre.⁴² Ez arra figyelmeztet, hogy a különböző r-török időszakokból származtatott szavak a magyarba kerülhettek ugyanabból a török nyelvből is, és a magyar folyamatban lévő változások nyomait őrizte meg.

A nomád államszerveződési modellek ismeretében (az eltérő nyelv és etnikum nem volt akadálya a szövetség szervezésének, akár azonos törzshöz is csatlakozhattak korábban más-más népeiségek töredékei), már korábban is elképzelhetőnek tartották, hogy a magyarokkal egyetlen, egyszerre több török dialektust/nyelvet beszélő török népesség került kapcsolatba. Kommunikációs korlátokat egymás között ez nem jelentett volna, nem csak a kölcsönösen érthető török nyelveket beszélők számára, az eltérőbb (vagy egészen más) nyelveket beszélő néprészek számára sem, hiszen a többnyelvűség egykor ugyanolyan természetes állapot lehetett, ahogyan ma is az a világon élő emberek többsége számára.

Az is lehetséges azonban, hogy a magyarban eltérő hangképviselést mutató szavak egyazon török nyelvváltozat elemei voltak, amely egyszerre mutatott r-török és oguz jegyeket. Ezért érdemes különös figyelemre, hogy van néhány kölcsönzó, amely önmagában is ezt a kettősséget mutatja. Erre a tényre Róna-Tas is föl hívta a figyelmet, és három lehetőséget látott a kettősség magyarozatára: az egyik, hogy a nyugati ótörök harmadik korszakában „más török nyelvek” is megjelentek az ogur mellett⁴³ – ez a megfogalmazás azonban kevésbé értelmezhető. Pontosabb a másik kettő, melyek közül az első szerint egy oguz nyelv közvetítésével kerülhettek szavak a magyarba, a második szerint a szókezdő *d*- és *k*- zöngésedése közös jegye volt a nyugati ótörök (*sic*) és az oguz nyelveknek.⁴⁴

Nyelvészeti szempontból a legutolsó a legvalószínűbb, s ezt tágíthatjuk tovább. Érdemes megvizsgálni azt a lehetőséget, hogy a magyar olyan török nyelvvel is érintkezhetett, amely nem illeszhető a köztörök vs. r-török (ez esetben oguz vs. ogur) szétválasztásba, akár a Kazár Birodalom valamely nyelvéről legyen szó, akár máshol keressük a kölcsönzés történeti kontextusát, azaz nem egyetlen nyelvi jegy (a szókezdő zárhangok zöngésedése) azonosságáról lenne szó, hanem egy olyan nyelvről, amelyre a jelenkori nyelvi csoportosítások („nyelvágak”) viszonyait visszavetítve nem is gondoltak.⁴⁵

Mindez nem jelenti azt, hogy a magyar nyelv 10. század előtti török kölcsönzavai nem származhatnak több nyelv több korszakából, ahogyan a klasszikus vizsgálatok javasolják. De fontos tudnunk, hogy az empirikus adatokon nyugvó nyelvészeti megközelítés nem tudja igazolni azt, ami a klasszikus történeti nyelvészet számára megkérdőjelezhetetlen bizonyítéknak látszik, mert a török kölcsönzavak forrásnyel-

⁴¹ RÓNA-TAS–BERTA 2011, 1149–1159.

⁴² Az első, folyamatában részletesen leírt változás ilyen volt, ld. LABOV 1963.

⁴³ RÓNA-TAS–BERTA 2011, 1176.

⁴⁴ RÓNA-TAS–BERTA 2011, 1158.

⁴⁵ Marcel Erdal javasolta a kazárok nyelvét illetően, hogy ez olyan idióma is lehetett, amely az általa vizsgált nyelvi jegyeket illetően köztes pozíciót foglalt el az r-török és köztörök nyelvek között (ERDAL 2007, 89). Van olyan volgai bolgár sírfelirat is, a sapkinói, amelynek egyik oldalán r-török, a másikon köztörök kritériumot mutató szöveg van.

ve akár egyetlen török népesség nyelve is lehet. A további kutatások egyik legérdekesebb iránya lehet e probléma közelebbi vizsgálata.

A kétnyelvűség kérdésére rátérve: ez a magyar nyelvtudomány és a magyar történeti nyelvészet egy részének egyik tabuja. Az 1990-es évek első felében robbant ki először nagy vita, a jelenkori magyar kétnyelvűség értelmezését illetően.⁴⁶ A háttérben valószínűleg a kétnyelvűség fogalmának eltérő értelmezése áll: a társasnyelvészeti irodalomban kétnyelvűségnek nevezzük, amikor emberek, kisebb-nagyobb embercsoportok vagy akár a teljes társadalom két vagy több nyelvet használ a hétköznapi interakciókban.⁴⁷ A közhiedelemmel ellentétben nem kell tehát „anyanyelvi szinten” birtokolni a nyelveket, a két nyelvi impulzus folytonos jelenléte nélkül is előállít interferenciajelenségeket.

Tabunak két okból nevezem a kétnyelvűség ideológiai elutasítását. A jelenkori kétnyelvűség vitájában többen azért utasították el, hogy a határon túli magyarság nyelvváltozatai kétnyelvű változatok volnának, mert a „kétnyelvűség”-et vádnak, valamiféle romlott magyar identitás bélyegének értelmezték, s összekapcsolták a „kétszívűséggel”. A történeti kétnyelvűség akaratlan tabusítása pedig valószínűleg a pozitivistá nyelvtörténeti nézetek egyik fosszilizálódott maradványa: annak az elméletnek a továbbélése, hogy nyelvi rendszerek nem „keveredhetnek” egymással, szavakat meg kétnyelvűség nélkül, „kulturális kölcsönzéssel” is át lehet venni, elég, ha néhány olyan beszélő van, aki mindkét nyelvet ismeri.

Annak ellenére, hogy Róna-Tas röviden kitér a Kazár Birodalom multiethnikus és soknyelvű mivoltára, úgy véli, a magyarok közül „néhányan egy időre” váltak kétnyelvűvé a 9. század végén, amikor a kabaroktól megtanulták a kazárok nyelvét⁴⁸ – a sokkal intenzívebbnek tekintett korábbi ogur–magyar kontaktus(ok) kapcsán nem esik szó kétnyelvűségről. Ez a megfogalmazás tartózkodóbb, mint amit másoknál olvasunk. Németh Gyula úgy vélte, hogy a magyarok „kisebb-nagyobb mértékben” ismerték a kazárok nyelvét – tehát itt nem is a fő forrásnyelvnek gondolt r-török nyelvről beszél, hiszen a kazárokat ekkor még köztörök nyelvűnek vélték,⁴⁹ Ligeti is kétnyelvűnek tartotta legalábbis a magyarok egy részét,⁵⁰ Vásáry István pedig a kölcsönzések nagy mennyisége és a magyarság elnevezései alapján gondolt arra, hogy a magyarság kétnyelvű volt.⁵¹

Talán szerepe lehet a török–magyar kétnyelvűség lehetőségének elvetésében a következőknek is. A szakirodalmat tanulmányozva olykor fölmerül az olvasóban, hogy mintha Budenz és Vámbéry és az őket támogatók egykori vitájának paradigmatisz mítosszá emelt emléke⁵² és a „finnugorizmus” köré épített emlékezetpolitikai diskurzus arra ösztönözne néhány szerzőt, hogy hitet tegyenek a magyar nyelv finnugor eredete mellett – noha erre, tudományos közegnek szánva írásaikat, nincs szükség, hiszen ez a „finnugorizmus”-diskurzus nem a tudományos életben zajlik. Turkológusoknál sem ritka ma sem az ilyen megjegyzés, Agyagási Klára például Róna-Tas András és Berta Árpád könyvét méltatva a munka egyik legfőbb erényeként emeli ki például, hogy a szerzők ki tudták mutatni a hosszú török hatás korai magyar nyelvben megtalálható nyomait, s megkérdőjelezhetetlenné vált, hogy a nyelvkontaktusok kezdetén két független fonológiai és morfológiai rendszer találkozott egymással, s hogy a magyar az erős török hatás idején is „megőrizte finnugor gyökereit”, s ha kölcsönzött is néhány „török sajátosságot”, megmaradtak „saját specifikus magyar tulajdonságai”.⁵³

⁴⁶ A vitairatokat vaskos kötetben gyűjtötték össze KONTRA–SALY 1998.

⁴⁷ Sok szerző megkülönbözteti az egyéni kétnyelvűséget a társadalmi: ha egyetlen beszélőről van szó, akkor kétnyelvűnek nevezik, akkor is, ha több nyelvet beszél, a társadalmat pedig többnyelvűnek nevezik, akkor is, ha tagjai két nyelvet beszélnek. (A megkülönböztetés elsősorban pszicholingvisztikai és nyelvpolitikai megközelítésben lehet fontos.) Az érthetőség kedvéért a jelen tanulmányban nem ezt a megoldást követem.

⁴⁸ RÓNA-TAS–BERTA 2011, 1175.

⁴⁹ NÉMETH 1930.

⁵⁰ LIGETI 1986, 191.

⁵¹ VÁSÁRY 1993, 154.

⁵² Erről ld. BÉKÉS 1997, 174–205.

⁵³ AGYAGÁSI 2013, 474.

Tudományszociológiai, szociálpszichológiai – emberi – okokból érthető, hogy a kétszáz éve újabb és újabb emlékezetpolitikai támadásoknak kitett tudományos megállapítás hitelének és tudományos mi-voltának kétségbe vonása bosszantó, ugyanakkor érdemes vigyázni arra, hogy ez ne befolyásolja saját tudományos munkánkat, s ne billentsen ki a másik irányba. A honfoglalás előtti magyarság kétnyelvűségének tudományos érvek alapján történő elutasítása persze más lenne, de ezt alapos érveléssel szükséges alátámasztani.⁵⁴

A magyar–török kétnyelvűség leggyakrabban Bíborbanszületett Konstantin elhíresült mondatával kapcsolatban kerül elő. Mint írja, a kabarok „*a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is*”.⁵⁵ Mint láttuk, Róna-Tas András szó szerint értelmezi a császár tudósítását,⁵⁶ Ligeti szintén, de szerinte „*kazáruk értő, beszélő magyarok a vezetők között korábban is jócskán akadtak*”.⁵⁷ Hasonlóképpen szó szerint érti, de más következtetést von le a forrás szövegéből Tóth Sándor László, ő a magyarba került török kölcsönszavakat a kabarok egykori nyelvéből származtatja.⁵⁸ Kristó Gyula szerint a DAI által rögzített kétnyelvűség a magyarok „nyelvetvesztésének” (valójában valószínűleg nyelvcsereére gondolt) közvetlen előzménye volt: a Kristó szerint 830 körül csatlakozott, török nyelvű Tarján, Jenő, Kér és Keszi törzs után 850 táján a kabarok a magyar szövetség részévé váltak, s ez olyannyira átrendezte a magyar törzsszövetségen belüli etnikai és nyelvi viszonyokat, hogy megkezdődött a magyarok nyelvcsereje.⁵⁹ Szűcs Jenő másképp interpretálja a DAI szövegét: szerinte a megjegyzés pusztán egy „*sok évszázados török nyelvi és etnikai infiltráció maradványa, aminek emléke azonban már úgy elhomályosult, hogy az itt-ott – minden jel szerint 'rétegnyelvként' – még élő török dialektusok a kabarokkal való alig évszázados szimbiózisból voltak magyarázhatók*”.⁶⁰ Lényegében ugyanezt fejtette ki Zichy István: „*Alig tehető fel, hogy a magyarok egy hozzájuk menekült néptöredék nyelvét felvették volna [...] a magyarok már a kabar csatlakozás előtt is beszéltek egy török nyelvet [...] ennek félreértésén alapult Konstantinos idézett szövege.*”⁶¹

Függetlenül attól, hogy miként értelmezzük a DAI magyar–kabar kétnyelvűségről írt megjegyzését, az bizonyosnak látszik, hogy ilyen mennyiségű török kölcsönszó nem kerülhetett volna a magyarba kétnyelvű csoportok nélkül. Nem az tehát a kérdés, volt-e török–magyar kétnyelvűség a honfoglalás előtt, hanem hogy milyen volt a kiterjedése, azaz lélekszámban vajon a magyarul beszélők hány százalékát érintette; hogy valóban csak az elitre volt-e jellemző, mint Ligeti föltételezi; hogy kötődött-e valamilyen módon etnikai megoszláshoz – például a magyarokhoz csatlakozott török nyelvű töredékekhez, ha voltak ilyenek; hogy átszötte-e a hétköznapi élet egészét, vagy beszédartományokhoz kötődött (tehát hogy volt-e funkcionális megoszlás a török és a magyar között aszerint, hogy kik, kikkel, milyen célból és alkalmából használták egyiket és másikat); kérdés az is, hogy a kétnyelvűség ténylegesen két nyelv vagy akár több nyelv ismeretét, használatát jelentette-e stb.

A turkológiai szakirodalomban konszenzus van azt illetően, hogy a török nyelvek és a magyar közötti érintkezés több száz évig tartott, s bár ennek az időszaknak csak egy részében volt a kapcsolat intenzív, ennek a rövidebb időszaknak az időtartamát is legalább két évszázadban határozzák meg. A jelenkori kontaktusok vizsgálata alapján viszont azt mondhatjuk, mindenképpen újra kell gondolni ezt a kérdést:

⁵⁴ Sajátosan értelmezi a török–magyar kétnyelvűség, illetve történeti szociolingvisztika alkalmazásának lehetőségeit a török–magyar nyelvi kapcsolatokról készült friss összegzés (BAKRÓ-NAGY 2021). A cikk megfogalmazásai talán azért nem elég pontosak – vagy akár félreérthetőek –, mert az írás összefoglaló, népszerűsítő jellegű.

⁵⁵ BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTÍN 2003, 100.

⁵⁶ RÓNA-TAS-BERTA 2011, 1175.

⁵⁷ LIGETI 1986, 532.

⁵⁸ TÓTH 1996.

⁵⁹ KRISTÓ 1994, 145.

⁶⁰ SZÜCS 1992, 289.

⁶¹ ZICHY 1939, 26.

az időtartam ugyanis csak egyetlen tényező azok közül, amelyek befolyásolják a kontaktusok hatásait. Ha más faktorok (pl. a komplexen értelmezett presztízsvizonyok, a lélekszám arányai) elég erőteljesek, akkor intenzív kontaktushatásokhoz sem szükséges több száz év – a koinéizációhoz, azaz a teljesen új dialektusok, de akár kreol nyelvek kialakulásához is elég lehet valójában két generáció is, úgy, hogy ezek közül az egyik már felnőttként válik kétnyelvűvé.

Három további probléma is kapcsolódik a hosszú nyelvérintkezés föltételezéséhez. Az egyik a honfoglalás előtti török–magyar kapcsolatok egyik talánya, nevezetesen hogy ha valóban a Kazár Birodalmon belül érte volna rendkívül erős hatás a magyart, s mindez legalább kétszáz évig tartott volna, akkor miért nem cserélt nyelvet a magyarság; a másik, hogy a kétszáz éves intenzív nyelvkontaktus alatt hogyan képzelhető el, hogy a nyelvtant és a hangrendszert nem érintette a török hatás; harmadik, hogy a magyarokhoz csatlakozott török nyelvű csoportok egykori anyanyelve hagyott-e nyomot a magyarban.

A nyelvcsere problematikája két formában szokott előkerülni a honfoglalás előtti török–magyar kapcsolatokat illetően: miért nem cseréltek nyelvet a magyarok, illetve származhatnak-e a török kölcsönszavak az asszimilálódott török néprészek nyelvéből?

Hogyan képzelhető el az, hogy egy erős török birodalom közepén élve, a kölcsönszavakból tükröződő meglehetősen átfogó kulturális hatás közben, olyan intenzív kölcsönzést eredményező szociokulturális viszonyok közt, amelyekben a kölcsönzés az alapszókincset is érinti,⁶² kiterjedt kétnyelvűségben, azaz a török etnikai és kulturális környezet meghatározó politikai és kulturális dominanciája ellenére a forrásokban láthatatlan – tehát valószínűleg nem különösebben erős – magyarság két évszázad alatt sem cserélt nyelvet? Ha az itt felsorolt körülmények mindegyike fennállt, akkor sehogyan: ilyen szociokulturális környezetben ilyen mértékű hatás kétszáz évig elképzelhetetlen nyelvcsere nélkül.⁶³ A két- és többnyelvűség lehet akár nagyon tartós állapot, de csak akkor, ha kiegyensúlyozottak a dominanciaviszonyok, s a nyelvek használata funkcionálisan megoszlik az egyes nyelvhasználati tartományok között.

Valószínűleg éppen a szavak tömege miatt vált általános véleménnyé, hogy a nyelvkontaktusnak hosszúnak kellett lennie – és közrejátszhatott, hogy a történeti rekonstrukció ezt a hosszú időtartamot sugallta, illetve igényelte. De nincs szükség ilyen hosszú időre az intenzív kölcsönzéshez sem. Az amerikai magyarok első generációja angolul egyébként gyengén, vagy akár semennyire sem tudó tagjainak beszéde angol kölcsönszavakkal volt tele, sokszor nem is közvetlenül az angoltól, hanem abból a gyári koinéból kölcsönözve, amelyet a Calumet-vidék gyárainak különböző etnikai és nyelvi hátterű munkásai beszéltek.⁶⁴ Sokkal valószínűbb egy nagyon intenzív, de rövidebb, akár mindössze 20–30 évig tartó időtartam: ez bőven elég arra, hogy egy akkulturációs folyamat nyelvi következményeképpen tömeges kölcsönzés játszódjon le, ugyanakkor a második-harmadik generációnál még ne történjen meg a dominanciaváltás a csoport anyanyelve és a másodnyelv között.

A másik kérdés időről időre visszatér: nem lehet-e a honfoglalás előtti török réteg egy asszimilálódott török nyelvű csoport nyelvi öröksége? A nyelvcsere-elmélet a kutatás során eltérő változatokban jelent meg. Vámbéry Ármin, Zichy István, Halasi-Kun Tibor megfogalmazásában közös az az elem, hogy valamennyien azt föltételezték, a magyar törzsszövetség vezető rétege török nyelvű volt, s a kölcsönszavak az ő egykori nyelvükből maradtak meg.⁶⁵ Tóth Sándor László teóriája abban különbözik ettől, hogy

⁶² A török eredetű testrésznevek (*ész, kar, köldök, gyomor, térd, boka*) kapcsán szokás elmondani, hogy ezek állatok testrészeinek nevéként kerültek a magyarba, vagyis valójában nem is érintik az alapszókincset. Erre azonban nincs bizonyíték – ez esetben például úgy tűnik, a magyarázat épp azért született, hogy az alapszókincset érintetlenségét igazolni lehessen. Furcsa lenne, ha állatok testrészneveit tömegével vitték volna át emberi testrészek jelölésére úgy, hogy ezek nem pusztán stilisztikai variánsként léteztek volna.

⁶³ Az osztrák politikai nyomás és a gazdasági húzóerő hatására a burgenlandi magyarok három generáció alatt nyelvet cseréltek, ld. GAL 1979.

⁶⁴ Az előbeszéből származó példákat Vázsonyi Endre jegyezte le (VÁZSONYI–KONTRA 1995).

⁶⁵ VÁMBÉRY 1895; ZICHY 1939; HALASI-KUN 1990.

a kölcsönszavak forrásnyelvének nem egy török elit nyelvét, hanem a kabar nyelvet tartja.⁶⁶ A turkológiai szakirodalom általában azzal utasítja el a nyelvcsere-elméleteket, hogy egyrészt a török kölcsönszavak több kronológiai rétegből és több török nyelvből származnak, másrészt a dunai bolgárok példáját említik, azaz hogy a vezető réteg egykori török nyelvének nincs komoly lenyomata a bolgárban. Az első érvel a főntebb írottak értelmében érdemes óvatosan bánnunk, a dunai bolgárok példája pedig nem föltétlenül segít: a török nyelvű vezető réteg elszlávosodása a török elit kultúraváltásával járt ugyanis, nem a szlávokéval, a magyarok esetében pedig az imént idézett szerzők szerint fordított lett volna a helyzet. Az ilyen eset nem gyakori, de nem is példa nélküli: a kulturálisan domináns normannok nyelvéből több száz szó őrződött meg az angolban. (Nyilván úgy, hogy ezek valójában kölcsönszavak voltak még a normannok asszimilációja előtt.)

Van egy harmadik nyelvcsere vonatkozású kérdés is, noha csak elvétve találkozunk vele a szakirodalomban: van-e nyoma a magyarban annak, hogy a magyar népességnek török nyelvű komponensei is voltak? Ha nem fogadjuk el Kristó Gyula imént idézett nézetét arról, hogy a szerinte török nevű törzsek nyelve is török volt, és a székelyeket sem csatlakozott etnikumnak tartjuk – ez utóbbi kérdés egyáltalán nincs még lezárva –, a kabarokról akkor is biztosan tudjuk, hogy csatlakozásukkor, s vélhetően egy darabig még azt követően is, török nyelvűek voltak. A kérdés átvezet a következő kérdéskörhöz, a hangtani és nyelvtani kölcsönzések lehetőségének vizsgálatához, mert a nyelvi asszimiláció után jelentkező szubsztrátumhatás leginkább ezekben a részrendszerekben mutatható ki.⁶⁷

Nagyon sokáig föl sem merült a szakirodalomban, hogy a honfoglalás előtti török–magyar nyelvkontaktus révén szavakon kívül más nyelvi elemek is kerülhettek a magyarba. 1998-ban Thomason és Kaufmann implikációs kölcsönzési skálájából kiindulva hívtam föl rá a figyelmet, hogy ilyeneknek lenniük kellene: ha nem tudunk róluk, annak részben az lehet az oka, hogy ezer év távlatából nem könnyű nyelvtani kölcsönzést kimutatni úgy, hogy a két érintkező nyelv tipológiailag igen közel állt egymáshoz, részben viszont – és talán nagyobb részben – azért nem találtak ilyeneket, mert nem is nagyon kerestek.⁶⁸ Ebben nyilván jelentős szerepe volt a korábban már említett újgrammatikus dogmának arról, hogy nyelvi rendszerek nem „keverednek” egymással – ezzel a szemlélettel a török kölcsönzésekkel foglalkozó turkológiai irodalomban egyedül Ligeti Lajos szakított, sem előtte, sem azóta nem a török nyelv(ek) magyar nyelvre gyakorolt hatásáról, hanem a török nyelvek magyar szókincsre gyakorolt hatásáról beszélnek.

Ligeti viszont már az 1970-es években fölvetette a nyelvtani kölcsönzés lehetőségét, és összegző monográfiájában szisztematikusan számba vette, milyen hangtani és alaktani jelenségekkel kapcsolatban merülhet föl, hogy a török hatásnak szerepe lehetett a létrejöttükben. A hangtanban a veláris *i* konzerválásában, az *ö* fonémává válásában, a mássalhangzós szóvégek számának növekedésében, s ezzel a tövéghangzók eltűnésének fölgyorsításában, a szóvégi gutturálisok spirantizálódásában, illetve vokalizálódásában tulajdonított szerepet a török nyelvi környezetnek, illetve az átvett szavak hangtani struktúrájának. Fölvetette annak lehetőségét, hogy mivel a török eredetű *kor* és *kép* grammatikalizálódása a törökben is hasonlóan ment végbe, mint a magyarban, legalábbis meg kell vizsgálni, hogy a török modell nem hatott-e a magyarra, és ugyanilyen hatást szintén lehetségesnek gondolt az idővel kapcsolatos szavak határozóragos alakjainak megjelenésében (*kor* – *koron*, *korán*; *idő* – *időn*, *kés* – *későn*). Ugyanakkor a mondatban nem föltételezett török hatást, mert – bár ő is több száz év nyelvérinkezésével számolt – úgy vélte, „a török–magyar együttélés időtartama nem volt elegendő ahhoz, hogy döntően befolyásolja a magyar nyelv szerkezetét”, s ha volt ilyen hatás, szerinte az is mulékony lehetett, mert „mögüle hiányzott az írásbeliség”.⁶⁹

⁶⁶ TÓTH 1996.

⁶⁷ A török–magyar nyelvcsereelméletek, valamint a kölcsönzés és a szubsztrátumhatás eltéréseinek részletes kifejtése SÁNDOR 2014.

⁶⁸ SÁNDOR 1998a.

⁶⁹ LIGETI 1976a és 1986, 181–192, az idézet a 192. oldalról.

Ha a 2011-ben megjelent új összegzés nem foglalkozik is a lexikonon kívüli török hatással, az utóbbi időben több javaslat is született, melyek szerint az alaktanban és a mondattanban is mutatható ki ilyen. Az egyiket tulajdonképpen már Ligeti is említette, annak ellenére, hogy szerinte fölösleges török mondattani hatást keresni a magyarban – mégis föltűnőnek, a tipológiai hasonlóságon túlmutatónak találta, hogy a kötőszavas alárendelés helyett mindkét nyelv igeneves alárendelést használt.⁷⁰ Később Bereczki Gábor vizsgálta meg tüzetesebben, hogy valóban tipológiai hasonlóságról van-e szó, vagy kölcsönzésről, és arra jutott, hogy az utóbbi: a finnugor nyelvek igeneves alárendelése nagyon eltér a magyartól, a volgai török nyelveké viszont közel áll hozzá,⁷¹ a magyar tehát ebben a vonatkozásban a török megoldást követi. Bereczki szerint egyébként más nyelvtani kölcsönzést is ki lehet mutatni: török hatást sejt többek között az *-l* képző visszaható funkciójának kialakulása mögött és a komplex múltidő-rendszer létrejöttében is.⁷² Ugyanígy török hatásnak tulajdonítja a komplex igeidőrendszer kialakulását É. Kiss Katalin, a birtokolságjel megjelenését hasonlóképpen.⁷³ Agyagási Klára és Dékány Éva szerint török hatás mutatható ki az osztályozószók kialakulásában is.⁷⁴ A hangtani, alaktani és mondattani hatások mellé érdemes még odatenni a nagyszámú tükörfordítást, amelyek listáját Ligeti Lajos, Erdődi József és Bereczki Gábor kezdte összeállítani.⁷⁵ Ez a lista minden bizonnyal tovább fog még bővülni, és kiegészül majd a mind ez idáig alig kutatott hibrid- és jelentéskölcsönzések listájával is.⁷⁶

Az új adatok megerősítik korábbi fölvetésemet, amely szerint a török–magyar nyelvkontaktus semmiképpen nem enyhe, de még csak nem is mérsékelt erejű volt – bár már ez utóbbi szinten is megjelenik a nyelvtani kölcsönzés.⁷⁷ A máig fennmaradt szavak száma is közelíti a négyszázat, ha ehhez hozzáesszük, hogy a magyarság teljes kultúraváltáson ment át a honfoglalás után, és eltelt egy évezred, akkor az egykori török eredetű szókészletet jóval nagyobbra becsülhetjük.

Gombocz hívta föl rá először a figyelmet, hogy a honfoglalás előtti török eredetű igék honosítóképző nélkül kerültek a magyarba,⁷⁸ minden általános nyelvészeti ismeretünk ellenére, amely szerint igéket a nyelvek nem kölcsönöznek egymástól tőalakban.⁷⁹ A szakirodalomban nem született erre más megnyugtató magyarázat, mint az, hogy az igék tőalakban való átvételét a két nyelv tipológiai hasonlósága tette lehetővé, ez azonban önmagában kevés lenne, hiszen más azonos nyelvtípusú nyelvek közötti érintkezésekből sem igen ismerünk más példát. Ahhoz, hogy a beszélők tőalakban használják az egyik nyelv igéit a másik nyelvben, a tipológiai közelségen kívül kiterjedt kétnyelvűségre is szükség van, hogy a beszélők képesek legyenek igeként értelmezni és ragozni a kölcsönzött igeformákat.

A felsoroltakhoz hasonló típusú hatások közül a szavakkal együtt átvett hangok kölcsönzése már a mérsékelt kölcsönzési szinten is előfordul, s az szintén, hogy az átvett szavak képzői a kölcsönző nyelv egyéb szavain is megjelennek. Az alaktani és mondattani változások azonban inkább a közepesen erős kölcsönzés jellemzői.⁸⁰ A nyelvek egymásra hatásának azonban van egy másik iránya is: a tükörfordítások, a birtokolságjel és az osztályozószók megjelenése, a komplex igeidőrendszer kialakulása, az igenévi alárendelés típusának megváltozása és a képzők funkcióbővülése is lehet szubsztrátumhatás is, nem csak nyelvtani kölcsönzés.

⁷⁰ LIGETI 1976b, 133.

⁷¹ BERECKZI 2004.

⁷² További példákkal: BERECKZI 1998; BERECKZI 2004.

⁷³ É. KISS 2013.

⁷⁴ AGYAGÁSI – DÉKÁNY 2019.

⁷⁵ LIGETI 1986, 319–323; ERDŐDI 1976; ERDŐDI 1978; BERECKZI 1981; BERECKZI 1983.

⁷⁶ Egy-egy ilyet korábban magam is javasoltam (SÁNDOR 1998, 21).

⁷⁷ THOMASON–KAUFMAN 1988, 74–100.

⁷⁸ GOMBOCZ 1912, 193.

⁷⁹ MORAVCSIK 1978, 111.

⁸⁰ THOMASON–KAUFMAN 1988, 74–100.

A két hatás természetesen nem zárja ki egymást: a nyelvcsere után a korábbi anyanyelv interferenciájaként kialakult nyelvtani jellemzők terjedését segíti, ha ezek a formák a nyelvközösség többi beszélője számára sem ismeretlenek – például azért, mert másodnyelvként ismerik azt a nyelvet, amely a nyelvcsere után átvesztett beszélők korábbi anyanyelve volt.

ÖSSZEGZÉS, TOVÁBBI KUTATÁSI LEHETŐSÉGEK

Úgy vélem, a török–magyar kapcsolatok kutatásában nem jutunk előbbre, ha a klasszikus paradigma kérdéseit tesszük föl, s ha nem változtatunk a rá jellemző nyelvszemléleten. Az empirikus adatok arra figyelmeztetnek, hogy a hagyományos gondolkodásmód félrevezethet: az eltérő alakok nem csak nyelvi, dialektális vagy kronológiai különbségből származhatnak, hanem lehetnek egyszerűen a forrásnyelv heterogenitásának lenyomatai is.

A nagyon intenzív nyelvi hatás kialakulásához nincs szükség több évszázadra, ellenkezőleg, erős politikai és kulturális dominancia mellett kicsi az esélye, hogy ennyi idő alatt ne következne be nyelvcsere. Ugyanakkor érdemes tovább vizsgálni a lexikon kevésbé reflektált elemeit, a tükröszavakat és a jelentésfordításokat, illetve nagyobb figyelmet fordítani a nyelvtani kölcsönzés lehetőségére. Újra kell gondolni a lehetséges forrásnyelvek körét is: az újabb régészeti kutatások arra intenek, hogy akár az avarok török nyelve is szóba jöhet az egyik forrásnyelvként, és a dunai bolgárok lehetséges szerepét is meg kell vizsgálni. A kölcsönelemek zöme azonban valószínűleg nem ezekből a nyelvekből, hanem egy Kelet-Európában beszélt török nyelvből származik. A térségben a 6–10. században beszélt török idiómák nagyon közel állhattak egymáshoz (az egyes török nyelvcsoportokon belül még ma is általánosan jellemző a különböző fokú kölcsönös érthetőség, korlátozottabban az eltérő csoportba tartozó nyelvek némelyike között is fennáll). Minden bizonnyal voltak közöttük olyan nyelvek/nyelvváltozatok, amelyeknek nincsenek folytatói, és a ma ismert nyelvcsoportok markáns jegyei közül akár egyszerre több is jellemző volt rájuk, azaz, másképp fogalmazva: nem lehet őket a hagyományos értelemben sem r-töröknek, sem köztöröknek tartani.

Ilyen, értelemszerűen szintén nem homogén nyelvet beszélhetett az a török népesség, amellyel a magyarok szoros kapcsolatba kerültek. E kapcsolat természetéről – hogy a török nyelvű csoportok csatlakoztak egy magyar szövetséghez, vagy az elitet adták, esetleg a magyarok lazábban kötődtek az ő szövetségükhöz – a nyelvészet csak további, az eddigittől eltérő szemlélettel végzett kutatások után kísérhet meg választ adni. A kölcsönözésben tükröződő kulturális dominancia, a kölcsönözött szavak egy részének jelentéskörei, a török törzs- és személynevek mindenesetre arra utalnak, hogy ez a török nyelvű népesség nem alárendelt helyzetben volt a magyarokhoz képest. A nyelvkontaktus a két nyelv között intenzívnek látszik, és a rekonstruálható szociokulturális viszonyok között nem tarthatott néhány évtizednél hosszabb ideig. Nem zárhatjuk azonban ki, hogy e mellett az intenzív nyelvérrintkezés mellett más török nyelvű csoportokkal is kapcsolatba kerültek a magyarok, az imént említett, meghatározó kapcsolat előtt és után egyaránt.

A továbblépéshez fontosnak tartom a szemléletváltást. Bármennyire elkötelezettek vagyunk is a magyarság korai történetének rekonstruálásában – vagy talán éppen ezért –, fontos ismerni a nyelvészet rekonstrukciós képességének határait. Bizonyos értelemben e határok szűkebbek: a rendelkezésünkre álló adatok alapján nem lehetséges etnonímához kötni az intenzív kapcsolat forrásnyelvét, a relatív kronológia pedig nem működik, mert vagy valóban volt időbeli különbség egyes szavak átvétele között, vagy nem, ezt a nyelvi változások és változatosság sajátosságainak ismeretében nem tudjuk eldönteni. Más vonatkozásban viszont tágabbak a határok, a nyelvben mutatkozó hatások a kontaktus természetéről, időtartamáról, az érintkező nyelveket beszélő népek viszonyáról árulhatnak el többet, mint eddig gondoltuk.

E tanulmányban csupán fölvettem néhány olyan problémát, amelyeket más megvilágításba helyezhet egy másik nyelvszemlélet – az itt írottak lehetőségek, javaslatok. Kutatási eredményekről természetesen majd csak egy új kutatási program megvalósítása után beszélhetünk.

IRODALOM

Források

- BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN 2003: Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. Ford.: Moravcsik Gy. Szeged 2003.
- AGYAGÁSI–DÉKÁNY 2019: Agyagási K. – Dékány É.: Ótörök hatás a magyar osztályozószók kialakulásában In: *Nyelvelmélet és kontaktológia* 4. Szerk.: É. Kiss K. – Hegedűs A. – Pintér L. Budapest 2019, 41–75.
- AGYAGÁSI 2013: Agyagási K.: András Róna-Tas and Árpád Berta: West Old Turkic: Turkic loanwords in Hungarian (Turcologica 84). 2 volumes. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 2011. pp 1494. *Acta Linguistica Hungarica* 60 (2013) 469–480.
- BAKRÓ-NAGY 2021: Bakró-Nagy M.: A magyar nyelv finnugor és török összetevői történeti megvilágításban (The Finno-Ugric and Turkic Components of the Hungarian Language from a Historical Perspective). *Magyar Tudomány* 2021/S1, 108–118.
- BÉKÉS 1997: Békés V.: *A hiányzó paradigma*. Debrecen 1997.
- BENKŐ 1996: Benkő L.: Nyelvünk vallomása a honfoglaló magyarságról. *Magyar Tudomány* 1996:8, 958–963.
- BERECZKI 1981: Berczki G.: Néhány török tükörfordítás. In: *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára*. Szerk.: Hajdú M. – Kiss J. Budapest 1981, 281–284.
- BERECZKI 1983: Berczki G.: A Volga–Káma-vidék areális kapcsolatai. In: *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Szerk.: Balázs J. Budapest 1983, 207–236.
- BERECZKI 1983a: Berczki G.: A török nyelvek hatása a magyarra. *Mémoires De La Société Finno-Ougrienne* 185 (1983) 59–72.
- BERECZKI 1984: Berczki G.: Die Beziehungen zwischen den finno-ugrischen und türkischen Sprachen im Volga–Kama-Gebiet. *Nyelvtudományi Közlemények* 86 (1984) 307–314.
- BERECZKI 1998: Berczki G.: A török nyelvek hatása a magyarra. In: *Ünnepi könyv Berczki Gábor 70. születésnapja tiszteletére*. Budapest 1998, 207–216.
- BERECZKI 2004: Berczki G.: A magyar nyelv és a Volga-vidék. In: *Az idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*. Szerk.: Andrásfalvy B. Budapest 2004, 227–233.
- BUDENZ 1873: Budenz J.: Jelentés Vámbéry Ármin magyar-török szöveggyűjtéséről. *Nyelvtudományi Közlemények* 10 (1873) 67–135.
- É. KISS 2013: É. Kiss K.: Az ótörök–ősmagyar kontaktus nyomai az ómagyar igeidő- rendszerben és a birtokos szerkezetben. In: *Nyelvelmélet és kontaktológia* 2. Szerk.: Agyagási K. – Hegedűs A. – É. Kiss K. Piliscsaba 2013, 190–205.
- ERDAL 2007: Erdal, M.: The Khazar language. In: *The world of the Khazars. New perspectives: selected papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*. Eds.: Golden, P. B. – Ben-Shammai, H. – Róna-Tas, A. Leiden–Boston 2007, 75–108.
- ERDŐDI 1976: Erdődi J.: Nélkül. *Magyar Nyelv* 72 (1976) 213–215.
- ERDŐDI 1978: Erdődi J.: Lófő. *Magyar Nyelv* 74 (1978) 76–79.

- GAL 1979: Gal, S.: *Language Shift. Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York 1979.
- GOMBOCZ 1907: Gombocz Z.: Régi török jövevényszavaink. *Magyar Nyelv* 3 (1907) 17–29, 62–72, 105–116, 153–165, 213–224, 250–263, 307–318, 357–370, 395–406.
- GOMBOCZ 1908: Gombocz Z.: *Honfoglalás előtti török jövevényszavaink*. A magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 7. Budapest 1908.
- GOMBOCZ 1912: Gombocz Z.: *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Mémoires De La Société Finno-Ougrienne 30. Helsinki 1912.
- GOMBOCZ 1960: Gombocz Z.: *Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink*. Kiadta Ligeti L. Budapest 1960.
- HALASI-KUN 1990: Halasi-Kun T. A magyar–török rokonságról. *História* 1990:2, 8–10.
- KONTRA–SALY 1998: *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Szerk.: Kontra M. – Saly N. Budapest 1998.
- KRETZSCHMAR 2009: Kretzschmar, W.: *The Linguistics of Speech*. Cambridge 2009.
- KRISTÓ 1994: Kristó Gy.: *A magyar állam megszületése*. Szeged 1994.
- KUHN 2000: Kuhn, Th.: *A tudományos forradalmak szerkezete 2*. Budapest 2000.
- LABOV 1963: Labov, W.: The Social Motivation of a Sound Change. *Word* 19 (1963) 273–309.
- LABOV 1966: Labov, W.: *The Social Stratification of English in New York City*. Washington D. C. 1966.
- LABOV 1972: Labov, W.: *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia 1972.
- LABOV 1994: Labov, W.: *Principles of Linguistic Change. Volume I: Internal Factors*. Oxford 1994.
- LABOV 2001: Labov, W.: *Principles of Linguistic Change. Volume 2: Social Factors*. Oxford 2001.
- LABOV 2010: Labov, W.: *Principles of Linguistic Change: Cognitive and Cultural Factors*. Oxford 2010.
- LIGETI 1940: Ligeti L.: *Az ismeretlen Belső-Ázsia*. Budapest 1940.
- LIGETI 1966: Ligeti L.: Az idő és társai. (Idő, idén; kor, korán; késik, későn). *Magyar Nyelv* 62 (1966) 385–398.
- LIGETI 1976: Ligeti L.: Régi török jövevényszavaink etimológiai problémái. *Nyelvtudományi Értekezések* 89 (1976) 193–199.
- LIGETI 1976a: Ligeti L.: A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. *Magyar Nyelv* 72 (1976) 11–27, 129–136.
- LIGETI 1986: Ligeti L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest 1986.
- MORAVCSIK 1978: Moravcsik, E.: Universals of language contact. In: *Universals of Human Language*. Ed.: Greenberg, J. H. Stanford 1978, 93–122.
- NÉMETH 1930: Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest 1930.
- NÉMETH 1940: Németh Gy.: A magyar keresztyénség kezdete. *Budapesti Szemle* 256 (1940) 14–30.
- NÉMETH 1966: Németh Gy.: Magyar törzsnevek a baskiroknál, *Nyelvtudományi Közlemények* 68 (1966) 35–50.
- ROMAINE 1982: Romaine, S.: *Socio-Historical Linguistics*. Cambridge 1982.
- RÓNA-TAS 1996: Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest 1996.
- RÓNA-TAS 1998: Róna-Tas, A.: Western Old Turkic. In: *The Mainz Meeting: Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics, August 3–6, 1994* (Turcologica 32). Ed.: Johanson, L. Wiesbaden 1998, 619–626.
- RÓNA-TAS 2007: Róna-Tas A. *Kis magyar őstörténet*. Budapest 2007.
- RÓNA-TAS–BERTA 2011: Róna-Tas, A. – Berta, Á.: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Wiesbaden 2011.
- SÁNDOR 1998: Sándor K.: A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében, különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűségre*. Szerk.: Lanstyák I. Pozsony 1998, 7–26.

- SÁNDOR 1998a: Sándor K.: Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szerk.: Sándor K. Szeged 1998, 57–84.
- SÁNDOR 2001: Sándor K.: Szociolingvisztikai alapismeretek. In: *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*, Szerk.: Sándor K. Szeged 2001, 7–48.
- SÁNDOR 2013: Sándor K.: Mennyire evolúciós az evolúciós nyelvészet – és mennyire legyen az? In: *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. Szerk.: Kontra M. – Németh M. – Sinkovics B. Budapest 2013, 34–52.
- SÁNDOR 2014: Sándor K.: *Határtalan nyelv*. Budapest 2014.
- SÁNDOR 2014a: Sándor K.: Vámbéry Ármin és a török–magyar nyelvcsere. *Iskolakultúra* 2014:2, 77–86.
- SÁNDOR 2016: Sándor K.: *Nyelv és társadalom*. Budapest 2016.
- SÁNDOR 2020: Sándor K.: Filozófia, irodalom és nyelv – családi hasonlóságok. In: *Filozófia és irodalom*. Szerk.: Mészáros A. Budapest–Somorja 2020, 68–91.
- SÁNDOR–KAMPIS 2000: Sándor K. – Kampis Gy.: Nyelv és evolúció. *Replika* 40 (2000. június) 125–143.
- SZÜCS 1992: Szűcs J.: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből. Szeged 1992.
- THOMASON–KAUFMAN 1988: Thomason, S. – Kaufman, T. G.: *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley 1988.
- TÓTH 1996: Tóth S. L.: A honfoglalás. In: *Árpád előtt és után*. Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1996, 43–54.
- TRUDGILL 2012: Trudgill, P.: *Sociolinguistic Typology. Social Determinants of Linguistics Complexity*. Oxford 2012.
- VÁMBÉRY 1869: Vámbéry Á.: *A magyar és török-tatár nyelvekbeni szóegyeztetések*. Különnyomat a Nyelvtudományi Közlemények 8. kötetéből. Pest 1869.
- VÁMBÉRY 1895: Vámbéry Á.: *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Budapest 1895.
- VÁSÁRY 1993: Vásáry I.: *A régi Belső-Ázsia története*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 7. Szeged 1993.
- VÁZSONYI–KONTRA 1995: Vázsonyi E. – Kontra M.: *Túl a Kecegárdán. Calumet-vidéki amerikai magyar szótár*. Budapest 1995.
- WEINREICH–LABOV–HERZOG 1968: Weinreich, U. – Labov, W. – Herzog, M.: Empirical foundations for a theory language change. In: *Directions for Historical Linguistics*. Eds.: Lehmann, W. P. – Malkiel, Y. Austin 1968, 95–195.
- WHITNEY 1867: Whitney, W. D.: *Language and the Study of Language: Twelve Lectures on the Principles of Linguistic Science*. London 1867.
- ZICHY 1939: Zichy I.: *Magyar őstörténet*. Budapest 1939.

THE POSSIBILITIES OF REINTERPRATING THE TURKIC–HUNGARIAN LANGUAGE CONTACTS

KLÁRA SÁNDOR

In the research of pre-11th century Turkic–Hungarian relations, the last hundred years have seen several important changes in the way researchers locate contacts geographically, and as for which Turkic peoples named as speakers of the source language(s), also, the number of loanwords that are considered with a high degree of certainty to be loans from this period has almost doubled. In recent decades, a consensus has begun to emerge within Turkology on a number of issues: one is that the words were introduced into Hungarian in several waves from several Turkic languages, another is that the language contact lasted for several hundred years, and the third is that most of the words were introduced into Hungarian in the Khazar Empire, in the Don-Kuban region. A characteristic feature of the research throughout the last hundred years was that the reconstruction of early Hungarian history was a key aspect. Little attention was paid to grammatical borrowing and the characterisation of bilingualism. In my paper I argue that the traditional view of language does not allow us to answer the question of which people spoke the source languages, nor how many Turkic languages the late Ancient Hungarian language came into contact with: it is possible that it was only one, a language that cannot be characterized within the r-Turkic–Common-Turkic dichotomy; it is also possible that the contact was very intensive and only lasted a few decades. I propose the historical sociolinguistic approach for a better understanding also this period of linguistic history, and I suggest a rethinking of the previously generally accepted answers.

FODOR ISTVÁN EMLÉKÉRE
(1943–2021)

2021. április 3-án, életének 78. évében elhunyt Fodor István, a Magyar Nemzeti Múzeum címzetes főigazgatója, a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékének egykori vezetője.

A halál mindig váratlan. Sosem várjuk, noha állandó készültségben vagyunk. Fodor István halála váratlanul ért minket. Az utóbbi évek megtörték egészségét, hangulatát is kikezdték, de úgy éreztük, vitalitása átlendíti a nehézségeken. És nem.

Fodor István munkásságáról, életpályáról az elmúlt hónapokban több méltatás, értékelés jelent meg, és még több van készülöben – régészeti, történeti, nyelvészeti szakfolyóiratok fogják elemezni, árnyalni az életművet. Az életrajz első állomásait, a tanulóévek idejét és helyét átugorva mi most a magyar őstörténet kutatásának szentelt tudósi pálya három elemét tekintjük át röviden. Fodor István a finnugor és a magyar őstörténet, valamint a honfoglalás kori régészet terén is maradandót alkotott. A nyelvtudomány, majd a később csatlakozott régészet segítségével tanulmányozott finnugor előidők Fodor István őstörténeti koncepciójában ugyanolyan jelentőséggel bírtak, mint a magyar nyelv és nép önállósulásával kezdődő magyar őstörténet. Ő azt a korszakot is magyar őstörténetként tárgyalta.

Fodor István az őstörténet-kutatást komplex tudományként művelte, véleményét nem csak a régészeti adatokra alapozta. Jellemző erre, hogy a *Ki kicsoda?* című kortárs életrajzi lexikonban hobbijaként a nyelvészeti szakkikkek olvasását jelölte meg. Az uráli/finnugor őshaza helyével, fennállásának idejével több tanulmányában és ismeretterjesztő könyvében is foglalkozott. Véleménye szerint a nyelvészet és a régészet eredményei nagyjából ugyanazt a területet jelölik ki az uráli alapnyelvet beszélő népesség lakhelyeként: az Urál hegység két oldalát Nyugat-Szibériától az európai Elő-Urálig. Fodor István tudományos pályafutásának első harmadában foglalkozott intenzíven az uráli/finnugor kor történetével.¹ Akkoriban a Kr. e VI–VI. évezredre datálták az Urál–kámiai neolitikus kultúrát, és az Aral-tó vidéki kelteminári mezolitikus kultúrából származtatták. A 2000-es évek kutatásai szerint az eurázsiai erdőövezetben a neolitikum ennél korábban kezdődött, és elsődleges helyszíne sem az Urál keleti oldalán volt. A történeti nyelvészet is kezd új véleményt formálni az alapnyelvek kialakulásának körülményeiről.² Előbb-utóbb új szintézist kell alkotnunk.

Fodor István munkásságának másik fő iránya a honfoglalás kori régészeti hagyaték keleti kapcsolatainak kutatása volt. Fontos tanulmányai születtek ebben a témakörben, pl. *Honfoglalás kori művészetünk iráni kapcsolatainak kérdéséről* (1973), *Honfoglaláskori régészetünk néhány őstörténeti vonatkozásáról* (1973), *Cserépüstjeink származásáról* (1975), *Altungarn, Bulgarotürken und Ostslawen in Südrussland* (1975), *Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet* (1977), *Honfoglalás kori korongjaink származásáról. A verseci és tiszasülyi korong* (1980). Eredményeit *A honfoglaló magyarság kultúrájának keleti gyökerei* (1982) című kandidátusi értekezésében foglalta össze. Fodor István az interdiszciplinaritás szempontját a régészeti hagyaték elszigetelt, önálló értékelése elé helyezte. A társtudományok közti szintézis-teremtés érdekében elfogadta a történészek és a nyelvészek közösen kidolgozott magyar őstörténeti koncepcióját, amely szerint a korai magyarság huzamos ideig élt kazár fennhatóság alatt. Ehhez a magyar őstörténethez kereste a bizonyítékokat a Szaltovo–majaki régészeti kultúra emlékei között. Mai tudásunk szerint a honfoglaló hagyaték szaltovói kazár környezetből való származtatása zsákutcába vezette őstörténetünk régészeti kutatását. Ez azonban semmit sem von le Fodor István 40–50 évvel ezelőtti nézeteinek korszakos jelentőségéből.

Fodor István számára az 1970-es évek végétől a hazai ásatási tevékenysége vált a legfontosabbá. A finnugor őstörténet kutatásától fokozatosan elfordult, de a honfoglalás kori emlékek keleti kapcsolatai változatlanul foglalkoztatták. 1978-ban átvette a Nemzeti Múzeum középkori osztályának vezetését. Majd félszáz lelőhelyen végzett feltárást vagy járt helyszíni szemlén. Legjelentősebbek a Hajdúdorogon és környékén folytatott ásatásai, ahol több honfoglalás és Árpád-kori temetőt tárt fel, valamint telepkutatókat is végzett. Ásatásain régészek generációk nőttek fel, több évtizedes regionális kutatásait Hajdúdorog városa 2002-ben díszpolgári címmel jutalmazta. Szenvedélyesen szerette a feltárást, azok hangulatát, de a leletközlés apró-cseprő gondoljai nem álltak közel tudósi attitűdjéhez.

¹ Fodor István finnugor vonatkozású műveinek bibliográfiája Vigh József összeállításában (2010-ig): <http://finnugor.elte.hu/index.php?q=regbiblio>

² Ezekről ld. ebben a kötetben Vigh József, valamint Salánki Zsuzsa – Oszkó Beatrix – Sipos Mária tanulmányát.

Az orosz kollégák elmondásai szerint míg Erdélyi István a régészeti raktárakat és adattárakat kedvelte, ahol a leletekkel foglalkozhatott, jegyzetelhetett és adatokat gyűjthetett, addig Fodor Istvánban olvasottsága volt lenyűgöző és a különböző tudományterületek adatait szintetizáló képessége. A régészet mint tudomány Fodor István számára nemcsak kronológiából és tipológiából állt. Földműves, gazdálkodó őseinek tisztelete a régészeti leletek néprajzi szemléletű értékelése felé irányította. Erről *A régészeti néprajz módszerének bontakozása címmel* tanulmányt is publikált (1982), de ugyanez a szemlélet érhető tetten a *Megjegyzések a középkori magyar lakóház fejlődéstörténetéhez* (1989) című dolgozatában is. E téren nagy elődei voltak: Nagy Géza, Solymossy Sándor és legfőképpen László Gyula, aki több alkalommal is elmondta, leírta, hogy őt tekinti munkássága folytatójának.

A kutatás mellett a tudományos ismeretterjesztésre is jutott ideje. Élvezetes stílusú előadásai mellett vezető szerepet játszott az 1980-as évek elején a Magyar Televízió által készített *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról* című filmsorozat létrejöttében. Ide sorolhatjuk talán „nevelői célzatú” munkásságát is, melyet az őstörténeti „csodabogarakkal”, illetve az ideológiai elkötelezettséggel publikálókkal folytatott, főleg pályája vége felé (*Őstörténeti viták és álviták* – 2012).

Ahogy Fodor István munkásságát több részre lehet tagolni, ugyanúgy életpályáját is. Az első szakasz a Nemzeti Múzeum főigazgatójává való kinevezéséig tartott. A második szakasz 1986-tól, főigazgatói kinevezését datálható. Ebben az időszakban már számos szakmai szervezetnek volt tagja. A múzeum élére egy pályája csúcán álló, nemzetközileg elismert tudós került. Intézményvezetői feladatai mellett jelentős szakfolyóiratok szerkesztője is lett (*Archaeologiai Értesítő*, *Folia Archaeologica*, *Communicationes Archaeologicae Hungaricae*). Nemzetközi tudományos bizottságok irányító testületének tagjaként is fontos feladatokat teljesített (pl. Magyar–Orosz és Magyar–Ukrán Történész Vegyesbizottság, Finnugor Kongresszusok Magyar Nemzeti Bizottsága). Tagja volt a Baltisztikai Intézetnek, a Szlovén Régészeti Unió állandó bizottságának, valamint az eurázsiai sztyeppei népek kutatási koordinációra alakult bizottságának, a *Societas Uralo-Altica*é. A hazai szervezetek közül tagja volt az MTA Régészeti Bizottságának, illetve az Ásatási Bizottság titkári pozícióját is betöltötte. A Kulturális Javak Visszaszolgáltatásának Bizottságában egy évtizeden át részt vett a Szovjetunióba hurcolt magyar műtárgyak utáni nyomozásban is (1989–2000 között, 1994-től miniszteri biztosként). Ezekben az években hivatali elfoglaltságai miatt kevesebb ideje jutott a tudomány művelésére. Ugyanakkor hivatalvezetőként, igazgatási szakemberként is a legmagasabb szinten teljesített. Többnyelvű tárgyalóképes szaktudása révén külföldi politikusok: miniszterek, államfők egyenrangú partnere volt. Fodor István főigazgatói megbízatása 1993-ig tartott. Felmentése szakmai indok nélkül történt. Bizonyosak vagyunk benne, hogy eltávolításával nagy veszteség érte a magyar közigazgatást – Fodor István magasabb pozíciókban, akár miniszterként is kiválóan teljesített volna. 1993 után, címzetes főigazgatóként a Nemzeti Múzeumban jelentős kiállításokat szervezett és folytatta ásatásait. Vezető szerepet játszott a honfoglalás millecentenáriumára rendezett nagy sikerű kiállítás megszervezésében, valamint a kiállítás katalógusának összeállításában. Budapesten 425 000 látogató kereste fel a tárlatot, de a külföldi helyszíneken (Bologna, Milánó, Caen, Toulouse, Madrid, Turku) is sok látogatót vonzott.

A magyar őstörténet komplex megközelítése továbbra is jellemezte Fodor István publikációit. Változatlanul érdeklődött a honfoglalás előtti keleti magyar régészeti emlékek iránt (*Magyar jellegű régészeti leletek Moldvában* – 1993), tanulmányt írt az ősmagyarság etnikai tudatáról (1995), és tovább kutatta a honfoglalók keleti kulturális gyökereit (*A sas szerepe a honfoglaló magyarság hitvilágában* – 1998).

1997-ben Fodor Istvánt kinevezték az újjáalakult szegedi régészeti tanszék vezetőjévé. Ezt a posztot 1997-től 2008-ig töltötte be. Ekkor már évtizedek óta (1974-től) tanított az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a szegedi József Attila Tudományegyetemen. Mi is a tanítványai voltunk. Őstörténeti tudásunk alapjait tőle kaptuk, egyetemi szakdolgozatunkat hozzá írtuk.

Fodor István tudományos pályájának harmadik és negyedik korszaka között nehéz pontos határvonalat húznunk. A 2000-es években a magyar őstörténetkutatás új korszaka kezdődött el. Oroszországi, ukrainai és moldovai múzeumok raktáraiban porosodó leletekre terelődött a figyelem, új leletek is előkerültek,

kezdett összeállni a honfoglalást megelőző vándorlás útvonala és időrendje. Az új korszak új eredményeit Fodor István nem fogadta örömmel. Vitatta azt az irányzatot, amely elfordult a szaltovói kultúrától, mint a magyar őstörténet lehetséges színterétől. Nehezen élte meg, hogy a nála fiatalabb kutatók az új adatok és eredmények ismeretében kezdik meghaladni munkásságát. Az sem tetszett neki, hogy a magyar őstörténet régészete kezd elfordulni az interdiszciplináris kutatásoktól. Nem értett egyet a „kevert érvelés” elutasításával és a régészeti leletek leszűkült értelmezésével. 2006-os tanulmányában az őstörténet komplex megközelítése mellett érvelt (*A régészettudomány történetisége. A magyar őstörténet példáján*). Ebben a kiemelkedő dolgozatában hívta fel a figyelmet arra, hogy a perescsepinói leletet a kelet-európai kutatók többsége már nem Kuvrat sírjának tartja. Sőt egyáltalán nem sírleletként értékeli és keltezését is pontosították az új numizmatikai adatok fényében. Ez összefügg azzal a bírálatával, amelyet Róna-Tas András új magyar őstörténeti koncepciójának földrajzi, időrendi és főként régészeti koordinátaival kapcsolatban fejtett ki. Felhívta a nem régész szakemberek figyelmét arra, hogy őstörténeti koncepciók alkotásakor fontos ismerni és tanulmányozni az érintett területek régészeti hagyatékát is.

A 65 éves kort elérve a szegedi tanszék vezetését is át kellett adnia. Ezt ugyanolyan keserűséggel élte meg, mint a múzeumigazgatói székből történt eltávolítását. Munkásságának harmadik periódusa 2006-tól 2018-ig számítható. A harmadik és negyedik tudományos korszakában ismét gyakran megfordult Oroszországban, számos egyetemen tartott előadásorozatot (Ufa, Perm). Rendszeresen részt vett oroszországi konferenciákon, noha a hazai őstörténeti témájú rendezvényeken már alig jelent meg, beleértve a nemzetközieteket is. Az új keleti információk és az új szakirodalom hatással voltak őstörténeti elképzeléseire is. Ismét jelentős műveket írt, 2015-ben megjelent első orosz nyelvű könyve (Perm) is a magyar őstörténetről. E művében *néhány* részkérdésben már új koncepciót képviselt: lehetségesnek tartotta, hogy az őtörök jövevényszavak átvétele a szaltovói kultúrkörrel való érintkezés előtt kezdődött a Volga-vidéken, a novinki (kazár) *régészeti horizont révén*. Ekkor már elhagyta a szaltovói alánok török nyelvűvé *válásának* elképzelését is. Az új keleti analógiákkal rendelkező tárgyak között már a nyugalmi íjtartó tegezt és annak csontborításait is felsorolta. *A kötet végén, a permi régész kollégák tollából* született függelék azonban jelzi, hogy milyen jelentős különbség volt a magyar és oroszországi kollégák között a magyar őstörténet értelmezésében, különösen annak időrendjében.

Ebben az időszakban Fodor István fontos szerepet játszott a Zimonyi István nevével fémjelzett Medieval Nomads nemzetközi konferenciasorozat régészeti szekcióinak szervezésében. Ez igen komoly haszonnal járt a magyar őstörténet-kutatásban, illetve a magyar tudományosság nemzetközi presztízsének erősítésében. Alkotó módon járult hozzá az újonnan előkerült leletek értékeléséhez, valamint történeti kontextusba helyezte azt a különös jelenséget, hogy egyszerre megsokasodtak a honfoglalás kori leletek keleti párhuzamai (*Prémkereskedelem, művészet, hitvilág. Kereskedelem és hatása őseink korában – 2008; Honfoglalás kori korongjaink és párhuzamaik – 2014; Honfoglalás kori tarsolylemezeink és keleti párhuzamaik – 2017*). A Veszolovék tanyája melletti őscseremiszt temetőből előkerült tarsolylemezt már nem kontextusából kiragadva keltezte, és honfoglalás előtti jellege helyett 10. század közepi keltezése mellett érvelt. A sokasodó keleti rozettás lószerszámveretekkel együtt mind gyakrabban írt a 10. századi honfoglalás kori hagyaték keleti „kisugárzásáról”, kapcsolatrendszeréről. Ez maradandó gondolattá vált akkor is, ha ma már nem feltétlenül csak direkt vonalú exporként értelmezzük ezeket a leleteket. A 2000-es évek elején indult nagy vitában, mely a honfoglaló hagyaték keleti előzményeinek és kapcsolatrendszerének módszertani alapon való megkérdőjelezéséről szólt, végül az ő állítása nyert bizonyítást: a honfoglalás kori hagyaték 895 előtti keleti előzményeit és 895 utáni (10. sz. első fele) kiterjedt kapcsolatait korábban a magyar régészet azért nem tudta felmutatni, mert nem kutatta komolyan. A magyar őstörténet régészeti hagyatékának vizsgálói a Kelettől való elfordulás nyomán nem eurázsiai kora középkori kontextusban értékelték a leleteket, így a történeti értékelés lehetőségei is beszűkültek. Olekszij V. Komar (magyar nyelven is elérhető) 2018-as monográfiája rámutatott ennek az irányzatnak a tarthatatlanságára.

Ekkor azonban Fodor István már fokozatosan távolodott egykori tanítványaitól, így tőlünk is. Egyikünk doktori disszertációjának még az opponense volt, később másikunk doktori védésére már el sem ment. Lekezelően beszélt másoknak rólunk, másokról nekünk, egyikünkről másikunknak. Sokakat megsértett, ugyanakkor nagyon vágyott az elismerésre. Talán ezért is vállalkozott távoli utakra: Tuvában, Szalehardban és Vlagyivosztokban megkapta azt a tiszteletet, amit itthon hiányolt. Nem vettük észre, nem vettük figyelembe, hogy ez a robusztus, életerős tudós érzékeny, művészelkű ember. Élete utolsó éveiben betegeskedett, kezdett visszavonulni az aktív kutatómunkától. Olykor felhívta egyikünket telefonon, és csak mesélt és mesélt – olyankor újra a régi mesterünk volt: egy világbajnok nemzetközi nagymester.

Klima László – Türk Attila

PÁRHUZAMOS TÖRTÉNETEK

Interdiszciplináris
őstörténeti konferencia
Budapest, 2020. november 11–13.

PARALLEL STORIES

Interdisciplinary conference
of the early history of Hungarians
Budapest, 11–13. November 2020

> korai protopermi **áz-vešk3** 'Silber'
> protopermi **áz-veš**
> votják **azveš**, zürjén **ezjs**
~ magyar **ezüst**

www.martinopitz.hu

